

ריסטו סנטלה

שורשי התפילה

התחנונים בכתבי הקודש ובסידור
ותפילת אבינו שבשמים

תרגום עברי: דניאל ברכר – שירותי צפנת פענח

תוכן העניינים

המשעול אל שורשי התפילה
עצות כלליות לתפילה
תגלית המפנה הגדולה בחיי
גישה נכונה ביחס לתפילה

המסר הפסיכולוגי של השפה העברית
שיטת המחקר שלנו
תפיסת הרקע של מנהגי הקורבן
כפרה וסליחת חטאים

אתגרי התפילה השונים
תורת הישועה בצורתה הפשוטה ביותר
תפילה בתור וידוי חטאים
חסד כבסיס התפילה
הרקע המקראי לתפילת הפגעה

תפילות הלל והודיה
הבנות לגבי הלל והודיה

דוגמאות מקראיות למזמורי הודיה
תפילת ההודיה של חנה
תפילת ההודיה של מרים
תפילת ההודיה של זכריה
תפילת ההודיה של שמעון

תפיסות לשוניות

אמיתיותה של תפילת 'אבינו שבשמים'
גרסאותיה השונות של תפילת 'אבינו שבשמים'
אלוהים – אבא או אמא?
מערכת היחסים המיוחדת בין ישוע ואביו

'אבינו שבשמים' בתפילות יהודיות
המסר על המשיח בסידור
הפנינים היפות ביותר בסידור

מסר תפילת 'אבינו שבשמים'
ספרות 'אבינו שבשמים'

תפילה ראשונה
יתקדש שמך
רעיון הקדושה בכתבי הקודש

תפילה שניה

תבוא מלכותך

נקודת המבט הנצחית של הדרשה

רעיון מלכות השמיים במקורות יהודיים אחרים

תפילה שלישית

יעשה רצונך כמו בשמים כן גם בארץ

רצון אלוהים בחיי המאמינים

נקודות המבט של התרגום העברי

מהו רצון אלוהים?

'התפילה הקצרה' שלימד אדוננו

תפילה רביעית

לחם חוקנו תן לנו יום יום

מה פשר 'לחם חוקנו'

תפיסות שונות לגבי לחם חוקנו

תפילה חמישית

סלח לנו את חובותינו כשם שגם אנו סולחים לחייבנו

המסר הקשור לתפיסות החטא

סליחה או הזכות לנקום

תפילה שישית

אל תביאנו לידי נסיון

תפיסת האדם של השליח שאול

אנו פוגשים פיתויים בשלוש הזיתות

הדוקטרינה לגבי אויב הנשמות ואבדון

סידור התפילה היהודי בתור תבנית תפילת 'אבינו שבשמים'

רוח העולם ופיתויים

תפילה שביעית

כי אם חלצנו מן הרע

ממשיות הרוע

שורשיה ההסטוריים של דוקסולוגיית 'אבינו שבשמים'

משמעות ושימושי המילה 'אמן'

יישום תפילת 'אבינו שבשמים'

מילות הסיום בתפילת 'אבינו שבשמים'

Verba volant, scripta manet

יצירותיו הספרותיות של הרב גוטליב קליין

הדרך אל שורשי התפילה

לאחרונה גבר הדיון בחוגי המחקר בנוגע לשורשיה היהודיים של הנצרות. במיוחד בלטה ועדת בוסיי שעסקה בנושא 'הכנסייה והיהודים' באוגוסט 1982. אחד הדיונים שנערכו התמקד ב'משמעות היהדות לחיי הכנסייה'. הוערך, כי מורשת האמונה המשותפת תעשיר את הכנסייה בכל מישורי החיים¹. כבר זמן רב לפני כן היו חוקרים יהודים רבים ששאפו לאותה מטרה. גם חוקר התלמוד, פרופסור שמואל ספראי, מהאוניברסיטה העברית בירושלים, העיר במספר הקשרים כי ספרות חז"ל – וביחוד התלמוד – תורמת בצורה הטובה ביותר להבנת עבודות הקורבן וחגי תקופת בית השני. היא מהווה תמונת רקע הכרחית להבנה נכונה של הברית החדשה².

מצד שני, משה שרון, המומחה לענייני איסלאם, שפעל בין היתר בתור יועצו של בגין בבעיות המזה"ת, ניסח הבדלים בין האמונה המשיחית ובין המוסלמית. בתור חוקר הוא הבין את האמונה המשיחית ממש מבפנים. בשנים האחרונות הוא ביקר בפנילנד פעמים מספר. אופן הצגת הדברים שלו, הנקי מהתלהבות יתר, מקסים תמיד את מאזיניו. במהלך סמינר איסלאם אחד בהלסינקי בשנת 1989 הוא אמר: "עיקר האמונה המשיחית הוא ישועה אישית. על פי האמונה המשיחית, ישוע היה את דמו על הצלב על מנת שהאנושות כולה תיושע. הוא שלח את תלמידיו לבשר את הבשורה הזו, לא על מנת לייסד מדינה או אימפריה. לעומת זאת, בדת המוסלמית, המדינה, הפוליטיקה וכל ענייני החברה שזורים זה בזה". החוקרים גם מבינים שהאיסלאם מייצג חשיבה 'טריטוריאלי', שעל פיה שטח שהמוסלמים כבשו פעם אחת שייך להם לתמיד. יהודי ומשיחי כאחד רשאים לחיות בתוך גבולות השטח הזה כל עוד הם מכירים בסמכות השלטון המוסלמי. אם גרעין האמונה המשיחית הוא ישועה אישית, כפי שקבע שרון, אין למוסלמים סיבה לראות בה גורם עוין. באיסלאם יש מאפיינים שמשקפים את היהדות ואת האמונה המשיחית כאחד. הם ניכרים גם בתפילות המוסלמיות.

כבר במאה ה-19 החלו תיאולוגים רבים לפרש את האמונה המשיחית לאור התלמוד, התרגומים הארמיים או ספרות חז"ל מימי הביניים. הסידור היהודי, לעומת זאת, שמשקף באופן חלקי את המסורות שהיו רווחות בתקופת לידתה של האמונה המשיחית, הוזנח לחלוטין. לכן המשיחיים לא מכירים את החסידות היהודית מבפנים. הסידור כולל תפילות בוקר וערב, חג ומועד, וכן את י"ג עיקרי האמונה של הרמב"ם, או בשמו האחר מיימונידס. ועל כן מהווה הסידור גם מעין מדריך אמונה עבור החסידים. על אלו נוסף גם ספר תהילים, וכך תפילות חסידי התנ"ך, שחולשות על כל ענייני החיים, מעשירות את חיי המתפלל עצמו. מכיון שהסידור משקף גם את תקוות החסידים לביאת המשיח, הוא נוגע גם לקורא המשיחי.

על תפילה לומדים באמצעות תפילה. הרב השבדי הצעיר גוטליב קליין כתב בספרו הראשון הקטן בשנת 1890 מילים ששבו את תשומת הלב של אשתי ושלי: "הו אבות ואמהות, למדו את ילדיכם להתפלל. למדו אותם לבקש את אלוהים בימי שמחה – למען לא יצר להם בעת שיופשו מחוכמתם האנושית ומקניינם הארצי – כך נוכל בבוא הרגע האחרון לעמוד בביטחה מול כס הדרו של האלוהים"³. רבי קליין ידוע בעיקר בזכות מחקריו העמוקים בנושא האמונה המשיחית, בהם הוא מבקר את הפרשנות הליברלית של זמנו לגבי כתבי הקודש. בפרק האחרון בספרו מובא תקציר של יצירותיו הספרותיות. ראוי לציין שספריו הראשונים מתמקדים במיוחד בנושא התפילה. בשנת 1905 הוא פירסם מחקר בן 48 עמודים בנושא תפילת 'אבינו שבשמים' ולאחר מכן הקדיש 197 עמודים נוספים לנושא 'תפילות ופתגמים ישראלים'. תפילה היא בדיוק מה שחושף את מידת העומק בחיינו הרוחניים.

עלינו ללמוד להתפלל גם בשכלנו, כפי שהשליח שאול כתב באיגרת אל הקורинתים יד:15. לכן על אבות ואמהות מאמינים, כמו גם על ילדינו, ללמוד להביע את מחשבות ליבם העמוקות ביותר בפני אלוהים ובני

¹ LWF-Studien, Die Bedeutung des Judentums für Leben und Mission de Kirche, Bericht April 1983 עמודים 9-17.

² ראה שמואל ספראי, Talmudic literature as an Historical Source for the Second Temple Period, עמ' 32.

³ Morgonpredikan på försöningdagen דרשת בוקר יום כיפור, שטוקהולם, מעמוד 14 ואילך.

אדם. תפילה היא אכן שיחה בעלת תוכן. אם אנחנו מעוניינים להביע את משאלותינו בפני אלוהים, אנחנו בהחלט יכולים לנסח אותן במילים שלנו. תלמידיו של ישוע הרגישו חוסר אונים בכל מה שקשור לתפילה. בבשורת לוקס יא:1 כתוב שישוע היה שקוע בתפילה כשאחד מתלמידיו ביקש: "אדון, למד אותנו להתפלל כשם שיוחנן לימד את תלמידיו". יוחנן המטביל היה בנו של זכריה הכהן וכפי הנראה הכיר את כללי התפילה והתחנונים של הכוהנים. סידור התפילה של הבית הכנסת מבוסס באופן חלקי על הכללים העתיקים האלו. לפחות אנדרי ויוחנן בן זבדי האזינו ליוחנן המטביל. האם היה זה אחד מהם שהפציר בישוע?

עצות כלליות לתפילה

האדם איננו מסוגל להתפלל מטיבעו. לשם כך נחוץ לו הנס הנזכר בזכריה יב:10: אלוהים השופך 'רוח חן ותחנונים' אל לבבות השייכים לו. הדבר היפה ביותר שאפשר לומר על האדם כתוב בהקשר שאול השליח בספר מעשי השליחים ט:11: "הנה הוא מתפלל!" רודף הקהילה הראשונה הופשט משינאתו ומשחצנותו. הוא איבד את מאור עיניו. מלווי נאלצו להוביל אותו לדמשק. במשך שלושה ימים הוא לא אכל ולא שתה דבר. ובדיוק באותו פרק זמן הוא למד להתפלל. כמובן שתלמידו המצטיין של **גמליאל הזקן** ידע להתפלל על פי כללי בית הכנסת. אבל תפילה במובן העמוק ביותר שלה היא למעשה רוח אלוהים הממללת בלב אדם. אז מתגשמים דברי שאול: "אכן הרוח הוא מפגיע בעדנו". וגם אנחנו מתפללים "ללא הרף", "יום ולילה", "וכן גם הרוח תומך אותנו בחולשותינו, כי לא ידענו מה להתפלל כראוי, אכן הרוח הוא מפגיע בעדנו באנחות עמוקות מדבר⁴". תפילה כזו משפיעה בחיינו. זה קרה לשאול. ואם נכון לטעון שתפילה היא עבודת אלוהים בנו, הרי שגם לא מתעייפים ממנה בקלות.

כשאדם מתפלל בציבור, המאזינים מסוגלים לחוש אם הוא מתכוון לדבריו. ישוע אמר לאשה השומרונית פעמיים בבשורת יוחנן ד:24-22, שבכוא השעה השייכים לו "ישתחוו לאב ברוח ובאמת". בתחילת דרכו של המלח הצעיר הנורבגי **אלברט לונד** בתור מטיף ומבשר בקנה מידה לאומי, הוא שימש בתור מדריך תפילה בקהילות קטנות. דבריו שיקפו את מציאות רוחנית שהמיסה לבבות. לכן הוא התחיל לבשר בכל רחבי סקנדינביה בכל זרמי הכנסיות. זו סיבה נוספת למצוא את הדרך אל שורשי התפילה.

ישוע דיבר בדרשת ההר (מתי ו') על מתן צדקות ועל תפילה. **תפילה יש לקיים בסוד**. "ואביך הרואה במסתרים – הוא יגמול לך". בני האדם אינם רשאים לחזות בתפילה. "כי תתפלל בוא *בחזק* וסגור דלתך בעדך והתפלל אל אביך אשר אָן טו קְרִיפְטו – כלומר "בסתר". ואביך הרואה במסתרים – הוא בגלוי יגמולך". המונח היווני *תְּמִיֶאֱיֶוֹן* מתייחס לחדר מזווה חסר חלונות. חז"ל כינו מקום כזה בתור 'חדר חדרים'. ובדיוק כזה תא תפילה אמור להיות. חדרון שמשמש לאיכסון מזון היה לעיתים קרובות החדר היחיד בבית שניתן היה לנעול. למונח האנגלי 'closet' יש הד דומה בשפות אחרות. אבל ישנם צעירים רבים שרק בחדר הרחצה או אפילו בבית השימוש הם יכולים לכרוע בתפילה ללא הפרעות או מבוכה. בבית המקדש היה מה שנקרא חדר שקט, שבו ניתן היה להשאיר *בסתר* – 'אָן טו קְרִיפְטו' – צדקות לעניים או ליתומים. לעיתים קרובות בכנסיות יש 'קריפטה', מערה תת קרקעית או 'מקום מסתור'. גם כוכים כאלו שימשו רבים בתור תאי תפילה.

ישוע הזכיר שלא 'להרבות בפיטפופים' כמו הגויים. אפילו המילה 'הללויה' עלולה להתפתח למנטרה מזרחית, פיטפוט שאיבד את הקשרו המקראי. בדברי הימים א' טז:7 ונחמיה יא:17 מסופר על אסף הלוי ועל קרוביו שהוסמכו על ידי דוד להודות לאלוהים. דברי הימים א' טז:7-11, 34 מספקים הוראות יפות על מה יש להודות. ארבע פעמים נזכרת ברית אלוהים 'הנצחית' – "כי לעולם חסדו!" המנהג המסורתי, הפותח את תפילת בית הכנסת במילים "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם", מקורו בכללים מתקופת בית המקדש. אל הכללים האלו חוברים גם מנהגים סמליים.

לעיתים קרובות עולה השאלה לגבי **תנוחות התפילה** השונות. טוב לדעת שחז"ל הגדירו במדויק כיצד היה נכון להתפלל. התפילה מתבצעת בעיקר בעמידה, כמו בקריאת תפילת שמונה עשר. המתפללים פונים לכיוון

⁴ ראה למשל הראשונה אל התסלונים ג:10 וכן ה:17; אל הרומים ח:26-27; איגרת יהודה 20.

בית המקדש; דבר ראשון מסדרים את ציציית הטלית ומצמידים רגליים; לאחר מכן מפנים את המבטים מטה – לפחות בתחילת התפילה – והידיים משולבות על החזה. כך המתפללים עומדים כמו משרתים לפני אדונם. גם הכוהנים היו מרכינים את מבטם בקוראם את 'ברכת הכוהנים' (ברכת אהרן) ובשלב הזה היו עיני המתפללים עצומות. המתפלל עשוי להרכין את ראשו בלבד, לכרוע על ברכיו או אפילו להשתטח על הארץ. מנהג ההשתטחות היה מיועד רק לאלו שהיו 'צדיקים כיהושע', אבל ישוע לא קבע כללים כאלו. תפילת 'אבינו שבשמים' מכונה לרוב בשם 'תפילת האדון'. חוקרים מסויימים קבעו שכינוי זה עשוי להתעות ולהוביל למסקנה שישוע בעצמו השתמש בתפילה זו. אולם מדובר בתפילה מדריכה שהיתה מיועדת לתלמידיו ושימשה באירועים ציבוריים, טקסי הטבלה ובסעודת האדון.

בימינו קיימות קהילות שבהן אין משתמשים בתפילת 'אבינו שבשמים'. כך היא נשכחה לחלוטין מלבבות רבים. למרבה הצער כך קרה גם לאני מאמין' האפוסטולי. כל חלק ופרט בתפילת 'אבינו שבשמים' מבוסס על הוראות היסוד של חז"ל. היא נוגעת בכל תחומי החיים ומהווה את אבן היסוד לכל התפילות.

המפנה הגדול בחיי

בדיוק לפני 55 שנה, כשעברתי הסמכה לתפקיד רועה קהילה, נתקלתי בשם **רודולף בולטמן**. ספרי הלימוד הציגו אותו בתור מושיע מדע התיאולוגיה. כשהתיאולוגים הגרמנים טענו פה אחד שהברית החדשה איננה אמינה מבחינה הסטורית ומלאה מעשיות, התנדב בולטמן לטהר את הבשורות מכל המרכיבים שנחשבו למיתולוגיים. הוא פיתח את *דרשת האמונה של הקהילה, קריגמה*, שמשקפת 'אירוע ישועתי'. באופן הזה השתדלו להושיע את הכנסייה ואת סמכותה, והרבה רועי קהילה צעירים ופתיים נלכדו במלכודת הזו. **דוד פלוסר** אמר פעם במהלך הרצאה באוניברסיטה העברית בירושלים, שה'אָנְטִימִיתִילִיגִיזִירִוּנְג' של בולטמן, שמנסה לטהר את הברית החדשה ממיתולוגיות אפשריות, זהה למעשה ל'אָנְטִיִסְטִוִרִיזִירִוּנְג', כלומר איסור מרכיבים הסטוריים.

כתוצאה מכך פרופסור **רפאל גולנברג** הבין ש"המשיח של הקריגמה והבשורות איננו ישוע הסטורי, אלא משיח שמבוסס על אמונה בטקסי תפילה". "תוך שימוש בלשון מחקר הסטורית-דתית, בישור המשיח הפך לאגדה של כת והבשורות היו גרסאות מורחבות של אגדות הכת". הטענה שהציג גולנברג בספר לימוד על הברית החדשה, שהציגה את בשורת יוחנן כחלק מרשימת כתבים בלתי אמינים, היתה פוגעת במיוחד. האם מאמינים אמורים להביע כזה חוסר כנות במסווה של אינטליגנציה? הגישה הזו הובילה לכך שאפילו סעודת האדון הקדושה (Eucharismus) הפכה להשתקפות של סעודות השתכרות הלניסטיות. בולטמן העריך יתר על המידה את ההגיון האנושי בכך שהצהיר בפומבי כי "בעידן הרדיו אי אפשר להאמין עוד בניסים".

אבל איך הסיפור שלי ממשיך? הצלחתי להשיג כמה ספרים של מלומדים יהודים משבדיה. ביניהם היה גם ספרו של פרופסור **גוטליב קליין**, שיצא לאור בגרמניה ב-1910 בשם "האם ישוע הוא דמות הסטורית?" חווית קריאה כזו מזדמנת רק פעם או פעמיים בחיי אדם. המלומד הגרמני **א. דרוס** כתב עבודה בשני כרכים בשם *die Christusmythe*, אגדת המשיח, ובה טען שזוהי 'טעות מושלמת' לחשוב שהקהילה המשיחית התפתחה מאדם הסטורי, מישוע.

הרב **קליין** גרס בעבודתו כי הוא חקר בחריצות את הברית החדשה למעלה משלושים שנה על בסיס תקופה זו יכול לתמצת את מחשבותיו באופן הבא: "שיעוריו של ישוע הם הברורים, המדוייקים ובעלי החותמת האישית ביותר שיש בידינו מהעת העתיקה". האותנתיות בשיעוריו של ישוע משתקפים באופן הטוב ביותר במבנה ובלשון תפילת 'אבינו שבשמים'. קליין כתב כבר בשנת 1905 את *Fader vår* 'אבינו שבשמים', מחקר על הקהילה הקדומה. בהקדמה הוא הביע דאגה בגלל אנשי מדע וחובבים המבקשים לרופף את משמעות היהדות ללידת האמונה המשיחית. "זו גם היתה הסיבה לבלבול המוסרי השולט בקרב החוגים התרבותיים". קליין קבע ש"אם אנחנו חפצים לחקור באופן מדעי את מוצאה ההסטורי של האמונה המשיחית, את מאפייניה ואת

התפתחותה, עלינו להתעמק ראשית הכל בשורשיה היהודיים". ממש כך קרה בחיי שלי. התחלתי לחקור באופן קבוע את ספרות חז"ל.

בתחילת שנות ה-60 פגשתי בשבדיה את פרופסור **גוסטה לינדסקוג**. הכרתי את סיפרו המצויין "על שאלת ישוע ביהדות המודרנית"⁵. לינדסקוג סיפר שאת התמיכה המכריעה לעבודתו הוא קיבל מספרי-ישוע הקטנים של קליין. בזמן שכתב את עבודת הדוקטורט שלו בשנות ה-30 בגרמניה הנאצית, הוא נמצא במצב לא נעים בשל אהבתו ליהודים. סיפרתי לו שגם עבורי היוו ספריו של קליין נקודת מיפנה. כאשר שוחחתי פעם עם הפרופסור הישראלי **מרטין בובר** על יסודות האמונה, התייחסתי לספריו של קליין. אותו 'אומן שיחה' ידוע אמר שקליין היה בקיא בספרות זמנו של ישוע יותר מכל אדם אחר בזמנו. בשלב מאוחר יותר התעמקתי **בספרים הדנים בתפילה מאת קליין** והשתוממתי גם על עומקו הרוחני ועל עיצותיו הרוחניות.

גישה נכונה לתפילה

זכור לי איך פעם, בשנות ה-60, לאחר ספל קפה, כרענו על ברכנו בחברת תיירים אל רצפת חדר האוכל בבית הספר העברי שלנו בירושליים. מהפינה בקירבת החלון נשמע קול הבאס העמוק, החנוק מדמעות, של המטיף הידוע **ריילונקוסקי**: "אבא, אנחנו צמאים, אנחנו צמאים לפגוש אותך!" מזמור מב' שוטח את אותה ערגה פנימית: "כאיל תערוג על אפיקי מים כן נפשי תערוג אליך אלוהים". בדיוק אותה 'אמונה עורגת' שהמשיחיים הקדומים הזכירו לעיתים קרובות, מולידה חיי תפילה אמיתיים. בפרק טו' בבשורת לוקס, הבן האובד נזכר באביו כשהיה רעב וצמא. במזמור סב:1 כתוב: "אך אל אלוהים דומיה נפשי:" המילים 'דומיה נפשי' מתארות עצירת דום מול אלוהים. במצב כזה אסור לנו לתת לשום דבר להפריע לנו ולהסיט את תשומת ליבנו.

בוקר אחד בביתנו בירושליים, אשתי **קרטו** התחילה לבכות. קיבלנו ידיעה ששותפתנו לעבודה **אילה לאוקנן** חלתה בסרטן. לכן אשתי ניגשה לבקר אותה וקראה בפניה את מזמור קלא: "יהוה, לא גבה לבי ולא רמו עיני ולא הלכתי בגדולות ובנפלאות ממני: אם לא שויתי ודוממתי נפשי כגמל עלי אמו כגמל עלי נפשי:" רק אמא שהניקה את ילדה בחיקה מסוגלת להבין כמה מתאים המשל הזה. אנחנו מסוגלים לעמוד בפני הצער, המחלות והמוות רק כשאנחנו מלאים ב שקט מושלם, כמו 'גמל' – ילד שנגמל – בביטחה בכך ידו של אבינו.

לאחר שאשתי התייתמה משני הוריה בתור ילדה קטנה, היא היתה ממש כמו ב'כס האפיריון' של אלוהים. תפילה נכונה פועלת באופן דומה. מזמור קח' פותח במילים: "נכון לבי אלוהים, אשירה ואזמרה אף כבודי". נכון פירושו בטוח, רגוע ו'נכון'. גישה נכונה פירושה לב ממוקד על הגל הנכון.

הביטוי העברי לטקס תפילה הוא **עבודת אדוני**. פירוש הדבר שהמתפלל משתתף בעבודת מלכות אלוהים. ותפילה היא עבודת אלוהים בנו. לפעמים מתלוננים שטקס התפילה בבית הכנסת או בקהילה המשיחית גדוש מדי בתפילות ותחנונים. אם אנחנו חסרי רצון וכישרון, נוכל **ללמוד** את אומנות ההפגעה מתפילות הטקס האלו. באותו אופן, סידור התפילה של בית הכנסת מלמד אותנו, חסרי הכישרון מטבענו, את שפת התפילה. אם יש לנו גישה נכונה ואנחנו על הגל הנכון, ניתן לשמוע את דבר אלוהים בלבבנו. בספר שמואל א' פרק ג', עלי הכהן נתן לשמואל הוראה שמתאימה לכל מצב בחיים. אם אלוהים ידבר אליך, עליו לענות: "**דבר יהוה כי שומע עבדך!**" בספר בראשית כח:12 מספר שיעקב ראה סולם שהתנשא עד לשמיים "והנה מלאכי אלוהים **עולים ויורדים** בו". תפילה פירושה תנועה דו-כיוונית, בילוי זמן בחברת אלוהים. עלינו לשמוע "מה אומרת הרוח לקהילות".

⁵ Gösta Lindeskog, Die Jesusfrage im Neuzeitlichen Judentum, Leipzig 1938 מעמוד 369 ואילך וכן התקציר "Jesus och Judarna", Stockholm 1940, עמוד 186 ואילך.

המסר הפסיכולוגי של השפה העברית

הביטויים השגורים ביותר המיוחסים לשפה העברית הם 'לשון הקודש' ו'לשון החכמים'. על פי ביטוי נוסף היא 'שפה מתה', אבל העברית תמיד נחשבת לשפת המקרא והתפילה. המשורר הלאומי **חיים נחמן ביאליק** אמר ש"קריאת התנ"ך בשפה שאיננה שפת המקור משולה לנשיקת הכלה דרך ההינומה". כשהרב נותן לחתן אישור לנשק את כלתו, ראשית עליו להרים את ההינומה. כך גם על מתרגמי התנ"ך לעשות. על פי ישעיה נ:4 "אדוני אדוני נתן לי לשון למודים". העברית היא אכן שפת לימוד ושפתם של חז"ל. ילקוט ישעיה מפרש כאן התייחסות למשיח "לעתיד לבוא", מכיון שישעיה נא:12 חוזר באותו אופן פעמיים "אנוכי אנוכי הוא מנחמכם". המילה 'מנחם', על פי מגילת איכה א:16 וישעיה נב:9, היא אחד משמות הצופן של המשיח⁶. תיאולוגיה היא בעלת חשיבות משלה, אבל חשוב יותר הוא, כפי שכתב שאול באיגרת אל הרומים טו:4, שתהיה לנו "תקוה בסבלנות ובתנחומות הכתובים".

העברית תמיד שימשה בתור שפת התפילה בבית הכנסת. על פי פרשנות אחת זה נובע מכך שהמלאכים שנושאים את התפילות לפני אלוהים מבינים רק עברית. היהודים והערכים כאחד מייחסים לשפותיהם את הביטוי 'שפת המלאכים'. מאותיות שורשי מילות השפה העברית משתקף **מסר פסיכולוגי עמוק**. הוא תורם להבנה מעמיקה של המקרא. זה נובע בעיקר מן העובדה שבשפות השמיות ניתן ליצור מאותיות השורש משמעויות חדשות באמצעות שימוש בצורות דקדוקיות שונות. זכור לי איך פעם, בגן הקבר בירושליים, רועה העדה הערבי **מטע** דיבר באופן כל כך אומנותי, עד שחברי הדובר עברית מלידה לא הצליח לעקוב אחרי ההסבר. בעברית המקראית אפשר למצוא בין היתר מילים שקשורות ל**חטא**, **לקורבן**, **לנקמה** ול**תפילה** באופן שמשקף את ההסטוריה הפנימית של הווצרותן. **מרטין בובר** פרש אותן בתרגום התנ"ך שלו לגרמנית. אמנם פתרונותיו החדשים, המבוססים על שפת המקור, התמיהו מספר קוראים, אבל לפחות הוא לפחות חיזק את הרקע של ספר הספרים העברי.

שיטת המחקר שלנו

כאשר אנו מתמקדים בשורשי תפילת 'אבינו שבשמים' ותפילות הסידור, אין בכוונתנו לפתח ספר תפילה או מדריך תפילה. **המטרה היא לבחון מקרוב את יסודות חיי הרוח בתור שלם ולהראות כיצד חלקים שונים באמונתנו חוברים זה לזה**. כך אנחנו מגלים את **אופיה של החשיבה המקראית**. על כך מרחיב השליח שאול באיגרת הראשונה אל הקורינתים ב:12-14: "ואנחנו לא קיבלנו את רוח העולם כי אם הרוח מאת האלוהים למען נדע את אשר ניתן לנו מאת האלוהים בחסדו: ואת זאת נדבר לא בדברים אשר תלמדם חכמת בני אדם כי אם בדברים אשר רוח הקודש תלמדם ונבאר דברים רוחניים על פי הרוח: הן האדם הנפשי איננו מקבל את דברי רוח אלוהים כי המה סיכלות לו ולא יוכל להבינם כאשר המה נידונים בדרך הרוח".

על פי מסורת רבנים יש לתמוך כל טענה באמצעות פסוקים מהתנ"ך, שכן 'טענות אדם לכשעצמן אין להן תוקף של עדות'. המקרא לעולם לא מאבד את 'משמעויות הספרותיות', למרות שהוא מכיל גם מסרים סודיים והוראות רוחניות. ניתן למצוא בפסוק אחד עד 7, 39 ואפילו 70 נקודות מבט שונות. ובסוף תמיד יש לשאול "מה למדנו?" וכן "מה משמעות הדבר עבורנו בפועל?" כך בודקים כיצד עובדות יחידות מתחברות אל השלם. זוהי למעשה 'השיטה הטופית', ש'מניחה' כל פרט בהקשרו. כך ניתן למצוא את ה'**טופוס**', כלומר את מקומם של הפרטים בחשיבה האנושית, מעין מיפוי השכל, שבו באים בחשבון כל הפרטים הטופוגרפיים⁷. פילוסופיה על בסיס שרירותי לא באה בחשבון. חוקרת התנ"ך המובילה שישמה את השיטה הטופית, **רֵנָה בְּלוֹך**, קבעה, "המטרה היא לתרגם מחדש וליישם את הטקסטים התנ"כיים למצב הנוכחי". אם נבין את אופן החשיבה של השפה העברית, נוכל לחדור אל ה**נוף הפנימי** שמיוצגות בתפיסות שלה.

⁶ תלמוד סנהדרין צח:ב

⁷ **אריסטוטלס** נחשב לממציא השיטה הטופית. הוא תמיד שאף למצוא את 'נקודות המבט העיקריות' בפילוסופיה. את השיטה הזו פיתח מאוחר יותר **ג'ובאני באטיסטה (ג'יאמבטיסטה)** ויקו האיטלקי ולדוגמא **האקאימה נוריאקי** היפני. גם **קרל מרקס** התעניין בשיטתו של ויקו. המילה היוונית **טופוס** פירושה 'מקום'. ממנה נובע 'עיקרון המיקום'.

העברית המקראית משקפת תפיסה לפיה קיימות שבע צורות חטא. נדבר עליהן בהרחבה כשננתח את תפילת 'אבינו שבשמים'. כל הצורות קשורות למערכת היחסים בין האדם ואלוהים ולאשמה. ביוגית קיים רק מונח אחד לחטא, *הַמְקַטֵּה*, שפירושו שגיאה או כישלון. מאידך גם **המונחים הקשורים לעבודת הקורבנות** משקפים את הרקע הפסיכולוגי של החשיבה המקראית. בלעדיהם קשה להבין את **עקרון הכפרה**. בדומה לכך, **למונח הנקמה קיימים בתנ"ך עשרה ביטויים שונים**, ורק אחד מהם מצביע על מחשבות נקמה. חשוב לזכור שרק "ליהוה נקם ושילם". אנחנו נחזור לנושא הזה בשורה החמישית של תפילת 'אבינו שבשמים'. המונחים חוזרים על עצמם ומקבלים גוון חדש בכל הקשר. אנחנו נחקור אותם מנקודת מבט מעשית.

תפיסת הרקע של מנהגי הקורבנות

ספר ויקרא מפרט על סוגי הקורבנות השונים. בפועל, טקסי ההקרבה היו מפגשי תפילה ברמה לאומית, וכל המשפחות והשבטים השתתפו בהם. כאן אפשר לראות גם את הצורך הפסיכולוגי שהוליד את עבודת הקורבנות. הספר חוזר 60 פעם על הביטוי 'לפני יהוה' והוא נחשב ל'ספר הכפרה'. בהקשר זה האדם חווה את חוסר הקדושה שבו, ומענה לבעיה הוא יכול למצוא רק 'לפני יהוה'. לשם כך היו נחוצים **ידוי חטאים ותפילה**.

הביטוי 'קדושים תהיו', החוזר ב'**ספר הקורבנות והכפרה**' מביע את הערגה להתקדש⁸. אותו נושא חוזר עשרות פעמים בברית החדשה: ישוע המשיח "היה לנו לחוכמה ולקידוש"; הוא חפץ "להביא את קדושתנו לשלמות"; כך אנחנו גדלים "להיכל קודש ליהוה"; "רצון אלוהים הוא קדושתכם"⁹. על המאמין "להתהלך בקדושת וטהרת אלוהים"¹⁰. כשנציגת פינלנד בירופרלמנט, **אייה ריטה קורהולה**, נשאלה בראיון טלוויזיוני מהי תפילה, היא השתתקה לרגע, ואז ענתה בחוכמה: "תפילה פירושה להשתתות מול קדושת אלוהים". האם האדם בן זמננו איבד את תחושת הקדושה?

הפועל העברי **להקריב** בא מהמילה *קרוב*. בני האדם כמהו לקירבת אלוהים. לכן הם התאספו להמון רב במועדי ההקרבה. במפגשים האלו הם נאלצו להודות ברשעותם באופן אישי וקבוצתי וביקשו את עזרת אלוהים בחייהם. **הפרק הראשון בספר ויקרא מדבר על קורבן עולות**. שורש המילה מייצג עליה. הקורבן הנבחר היה בעל חיים זכר 'שאיין בו מום'. הוא נשרף על המזבח על כל איבריו. כך גם על המקריבים לשרוף את החטא על כל שאריותיו (ירמיה מח:יא). כשעשן הקורבן עלה לשמיים, העלו המקריבים גם את לבבותיהם אל אלוהים באמצעותו. בימים עברו, במילות הטקס של הכנסייה הפינית הופיע הביטוי 'sursum corda' כלומר 'העלו את לבבותיכם', והוא משקף את אותה הכמיהה.

היה צורך לכפר על כל החטאים ועל 'שאריותיהם'. לפעמים מופיע המונח 'כליל' שבא מהמילה כל, כלומר קורבן שכולל הכל. לתלמידי המכללה המקראית בהלסינקי היה פעם 'ביטוי נועז' על בסיס האיגרת אל העבריים י:10, שם נכתב ש"מקודשים אנחנו על ידי הקרבת קרבן גוף ישוע המשיח אחת ולתמיד".

פרק ב' בספר ויקרא מתמקד במנחות. המילה **מינחה** בניקוד שונה פירושה **מנוחה**. ישעיה כח' מדבר ראשית על תנוחת 'צו לצו' של הכוהנים. לאחר מכן הוא מציג את העיקר באמונה: "זאת המנוחה הניחו לעיף וזאת המרגעה!" וירמיה ו:16 מוסיף: "ושאלו לנתיבות עולם אי זה דרך הטוב ולכו בה ומצאו מרגוע לנפשכם". ישוע אמר בבשורת מתי יא:29 מילים שטוב לשנן אותן לאורך כל היום: "קבלו עליכם את עולי ולימדו ממני כי ענו ושפל רוח אנוכי ותמצאו מרגוע לנפשותיכם". 'דרך הטוב' שירמיה מציין מזכירה פתגם ערבי שלפיו 'הדרך חכמה יותר מן האדם'. ניתוח התפיסות האלו מצביע על העובדה שהמשתתף בהקרבת המינחות מבקש לו שקט פנימי.

⁸ ויקרא יא:44-45, יט:2, כ:7, 27 וכן הלאה

⁹ הראשונה לקוריתים א:30; אל האפסים ב:21, הראשונה לתסלוניקים ד:3;

¹⁰ השניה לקוריתים א:12

גם הכוהנים קיבלו את חלקם מן הקורבן המשותף. מסיבה זו הם מעולם לא קיבלו נחלה משלהם. ספר במדבר יח:20 מוסיף: "אני חלקך ונחלתך". רבי הלל, שחי לפני העת המשיחית, לימד שיש לחפש מעין 'משפחות מחשבה' ששייכות זו לזו, "בניין אב מכתוב אחד". ישעיה מ:10 וכן סב:11 אומר על המשיח: "הנה שכרו איתו". פעם הפסוק הזה ניחם יהודי משיחי צעיר אחד מישראל שהוריו נטשו אותו בגלל אמונתו. "זאת נחלת עבדי יהוה וצדקתם מאיתי נאום יהוה". ישעיה נד:17.

כל קורבן תמיד חולק בין אלוהים, בין המקריב ובין הכהן. רועה הקהילה המודרני אכן מקבל מעשרות על הבשורה שהוא מבשר. הבשורה מזינה גם אותו עצמו. לפעמים אני אומר בטון מבדוח, שטוב הוא חלקו של רועה העדה, שכן לא מוטל עליו אלא לדבר ולשתות קפה. וכמובן גם "ללמוד, להטיף ולהתפלל". (מיכאל אגריקולה)

פרק ג' בספר ויקרא מתמקד בשלמים. מאותן אותיות שורש נולדת מילת הברכה המוכרת **שלום**. תרגום התנ"ך האנגלי אכן מתרגם 'peaceoffering' כלומר קורבן שלום וכפרה. גם המילה **שילום** שפירושה **תשלום** מורכבת מאותן אותיות שורש, כמו גם המילה **שלם**, שפירושה **מושלם**. בסעודות השילומים נעשתה כפרה **מושלמת** וכל החייבים **שילמו** את חובותיהם לנושיהם. הקורבן נדרש להיות בעל חיים 'שאינו בו מום'. לכך נקשרת באופן ישיר גם 'הזיית הדם'. את בשר קורבן השילומים נהוג היה לצלות 'על גבי בשר העולה'. כך נוצר 'ניחוח ערב' שנתן גם ארומה מיוחדת לבשר הקורבנות. "כל קורבן במלח יומלח", כפי שמרקוס ט:49 מזכיר.

המונח המתאר את מקום האש במזבח הוא **אֵשֶׁה**, שאותיות השורש שלו באות מהמילה **אש**. תרגום התנ"ך החדש שהותר לשימוש בפנילנד המציא תרגום שחוזר בלא הצלחה שש פעמים, והוא 'קורבן אש'. כך נוצר הרושם שעורכים קורבן לאש כשם שקורה בטקסי פולחן פאגאניים. סעודות השלמים היו חגיגות משפחיות גדולות. הן היו מאורע שבו דאגו ללבן מערכות היחסים עד שבמשפחה היה **שלום שלם**. הסודות האלו משתקפים אך ורק בשפה העברית.

הביטוי המופיע בפרק ד' בספר ויקרא, **קורבן על החטא**, פירושו **השתדלות להתקרב אל אלוהים בגלל חטא**. המילה **חטא** מזכירה את המילה הערבית "חַיִּית" שפירושה מחיצת ביניים. החטא יוצר קיר ביניים במערכות היחסים בין בני האדם ומפריד אותנו מאלוהים. הָאֵם מיד יודעת מאפו של בנה אם הוא עשה משהו רע. פרק ד' מדגיש שוב ושוב שכאן מדובר ב'שגגה', כלומר בטעות ובעוון שלא נעשה בכוונה. במידה ומישהו שגה 'בלי ידיעת הקהילה', הכהן ביצע מיד טקס כפרה והחטא נסלח. לזה נקשרה תמיד גם 'הזיית הדם'.

חבר אחד, שהיה רב, סיפר פעם שהכהן הגדול היה נוהג להחוות את סימן הצלב בבית המקדש. הוא היה מזה את הדם באותו אופן כמו קורבן המשקה לא למעלה ולא למטה אלא כמצלב – כלומר הזיית הדם היתה לא כלפי מעלה ולא כלפי מטה אלא כמחוות צלב. כך הדם הגיע באופן שווה לכל עבר. אותו רבי התייחס גם לעבד ה' הסובל מישעיה נב:15 שעליו נכתב: "כן יזה גוים רבים". הביטוי **יזה גוים רבים** מתייחס בדיוק להזייה מסוג זה. התרגום האנגלי '*he will sprinkle many nations*' מצביע, על פי אותו רבי, לטבילה במים ולהזיית דם כאחד.

פרק ה' בספר הקורבנות מדבר על אשם, והוא הקורבן המצביע על **אשמה**. החוטא 'אשם' לאלוהים על מעשיו. אם הוא 'מבטא בשפתים להרע' ואז 'יודע' על כך, אזי הוא 'אשם' ומתבייש על מעשהו. לכן עליו 'להתוודות' על חטאו ולפצות את יהוה על עוונו' באמצעות קורבן אשם. התרגום הפיני החדש מתרגם בהצלחה 'קורבן פיצויים'. והפרקים הבאים מתארים בפרוטרוט מהו היקף הפיצויים לזולת שכלפיו פשע המקריב, במידה ולקח ממנו דבר. **פרק ו'** מדגיש שלוש פעמים ש'אש תמיד תוקד על המזבח ולא תכבה'. מזבח אלוהים היה תמיד זמין למבקשי סליחה, גם בלילה.

לבני האדם היו הרבה **בעיות בינם לבין זולתם**, והיה צורך לטפל בהן באופן מידי. הכפרה על החטאים היוותה הודאה על אשמה אישית. אמונה משיחית בעלת "פתרונות שכליים", שמשקפת חיי רוח חד צדדיים, איננה מבוססת על דבר האלוהים. כתבי הקודש מדברים על פתרון במובן אלוהים פותר את גורלנו. טוב יותר היה אילו היינו מתמקדים בחרטה, בתשובה ובידוי חטאים במקום בפתרונות לבעיות. יוחנן המטביל, ישוע והשליחים חזרו שוב ושוב על אותן המילים: "שובו והאמינו בבשורה!" כאן עולה עניין נשיאת העול ולקחת סיכונים. המשעול הצר מתחיל מהשער הצר.

אל השמיים אי אפשר להגיע בדרך קיצור. באמצעות עבודת הקורבנות, בני האדם השתדלו להיפטר מהדיכאונות שלהם בכך שהעלו את לבבותיהם אל אלוהים. הם ביקשו מרגוע פנימי ושלום. מערכות יחסים הרוסות הכבידו עליהם וביישו אותם. המוגבלות האנושית שלהם הביכה אותם. הם רצו לפצות את הזולת על הצער שהשגיאות שלהם עוללו לו ועל ההפסדים שסבל בגללם. **לכן היו נחוצים קורבנות שונים**. פרק י' באיגרת אל העברים מדבר על חשיבות קורבנו של ישוע ומסביר, כי לשם כך לא היה נחוץ אלא קורבן אחד ויחיד. כתוב שהוא הקריב **"קורבן אחד ויחיד** בעבור החטאים". **בקורבן אחד הוא השלים** (שלם) לנצח את המקודשים". **"אחת ולתמיד!"**

כפרה וסליחת חטאים

עם ישראל חש בכובד החטאים שלו, ולכן נוסף גם 'יום כיפור' בנפרד. **פרק טז' פסוק 16** בספר ויקרא מדגיש **שהכפרה נעשתה למען כולם** "לכל חטאתם". בשלב הזה היה הכהן הגדול "סומך את שתי ידיו על ראש השעיר החי והתודה עליו את כל עוונות בני ישראל ואת כל פשעיהם לכל חטאתם". (21). כאן לא היה מדובר אך ורק בחטאי שגגה אלא גם בפשעים מכוונים. השעיר נשלח "ביד איש עתי". "ונשא השעיר עליו את כל עוונותם אל ארץ גזרה". מחוץ למחנה. "והיתה זאת לכם לחוקת עולם לכפר על בני ישראל מכל חטאתם אחת בשנה". (34).

הקריטריון לסליחת חטאים תמיד היה **הודאה באשמה**, חרטה, פיצוי מעשי על שגיאות, וידוי חטאים, סמיכת ידיים, כפרה בנתינת הכהן וכן 'נשיאה' סמלית של החטא, האשמה והבעיות אל מחוץ לחוג המשפחה ואל מחוץ למחנה. לאחר מכן אסור היה 'ללעוס' אותם מחדש. החטא נחשב לפריצות נגד אלוהים. כך בדיוק מנסח מזמור נא' את וידוי החטאים: **"לך לבדך חטאתי"**. והבן האובד אמר לאביו: **"אבי, חטאתי לשמיים ולפניך!"** (לוקס טו:18).

הביטוי היווני ל'תשובה' הוא **מֵטַנוֹיָה**, כלומר 'שינוי השכל'. פעם לימדנו שליחי רחוב צעירים שבידוי חטאים לא מספיק לפרט: **"שתיתי את כספי; הרסתי את ביתי; איבדתי את אשתי ואת ילדי; איבדתי את עבודתי ואת בריאותי!"** כבר פגשנו כאלו מתוודים. הם התחרטו רק על העובדה שנכשלו בחייהם. זה לא בהכרח סימן לשינוי השכל. באיגרת הראשונה לטימותיאוס ה:22 נכתב: **"אל תהי נמהר בסמיכת ידיך על אדם"**. לפעמים חטאי העבר ממש הופכים לרשימת הישגים. לא מתקרבים אל אלוהים באמצעות חוסר מוסריות, סמים ואלכוהול. חשוב להתבייש על החטאים ולחוש אשמה. הבושה והאשמה משאירות לחוטא צלקות קבועות. **אבל הדבר החשוב ביותר הוא שינוי השכל: "אני אשם לפני אלוהים; אני פשעתי נגד משפחתי; את חיי הרסתי בעצמי; על כך אני מתחרט ומתבייש!"** רק אז יש רשות להשתמש ב"מפתחות התרת החטא". אז מתרחש שינוי בחיים! פסיכולוגיה כזו משקף כבר התנ"ך היהודי.

"איש עתי", שהוביל את השעיר אל מחוץ למחנה, פירושו 'האיש שסופו קרוב'. על פי המסורת, המשימה הזו היתה כה קשה, עד שהיה צורך לבחור בשיש כלשהו, שזמנו בכל מקרה כמעט תם. קללת חטאי הכהן והעם כולו עברו אל השעיר לעזאזל, או בשפת העם 'השעיר שנידון לשאול'. במדבר היה מדרון תלול שכונה בביטוי שהפך למילת גנאי **עזאזל**. משם הושלכה החיה למטה. מתווך הנוהל הזה וידא שהכל נשלם. באמצעות סימנים המסר הועבר כל הדרך אל בית המקדש בירושללים. למרות זאת, על פי סופר אחד, פעם קללת השעיר דבקה

באיש שליווה אותו, ובסופו של דבר אותו ישיש השליך גם את עצמו מן המדרון. באותה שנה הנוכחים במקדש לא קיבלו אישור שחטאיהם נסלחו.

פרק נג' בספר ישעיה מתאר את המשיח בתור "שה המובל לטבח". אבל ניתן להשוות אותו גם ל'איש עתי', שנושא את עונשנו אל עץ הצלב. ישוע לקח על עצמו את חטאתינו. ישעיה נב:14 מספר ש"מושחת מאיש מראהו ותוארו מבני אדם". הוא היה "איש מכאובות וידוע חולי וכמסתר פנים ממנו". הביטוי 'חדל אישים' מצביע על מישהו ש'חדל מלהיות אדם'. זוהי 'דהומניזציה', שבה האדם מופשט מכל מאפיין אנושי. לכן כל אחד שאיבד את ערכו בתור אדם מוצא חבר בגואלנו. אין פלא שרבי אחד כותב על עבד ה' שהוא סובל עד כדי כך שלא ניתן להביט בו' בגלל סיבלו המזעזע.

פעם אחת, צעיר שנולד למשפחה יהודית אנגלית עשירה סיפר להוריו שהוא מאמין בישוע. על פי המנהג, רב המשפחה הוזמן לחקור את הנער. כשהיה ברור שהוא לא ינטוש את אמונתו, הרב קרא בפניו את קללות הר עיבל: "ארור אתה בעיר וארור אתה בכפר, ארור אתה בבואך וארור אתה בצאתך!" (על פי דברים כח:-16) 19). כשהבחור הצעיר הושלך מביתו וצעד בדמעות ברחובות לונדון, הוא נזכר במילות האיגרת אל הגלטים ג:13: "המשיח פדנו מקללת התורה בהיותו לקללה בעדנו". ספר דברים כא:23 חובר לפסוק הזה ומכריז ש"קללת אלוהים תלוי". באותו רגע קלט הבחור הצעיר שהמשיח נשא את הקללה שהונחתה עליו. עץ הצלב הפך, בהתאם ללשון האומנות, לעץ החיים ולמקור ברכה.

אתגרי התפילה השונים

כשאנחנו מגדירים את **תפיסות התפילה** העבריות בתוך ההקשר שלהן, אנחנו שוב מוצאים את יסודות האמונה שלנו. כך אפשר להבין את הפרטים הקטנים ביותר בנוף הכולל. אומנים מדייקים מאוד בבחירת מסגרת ליצירותיהם. גוון המסגרת ועוביה משפיעים על הרושם הכולל. באופן דומה, גם הפרטים הלא מעשיים לכאורה שהזכרנו מובילים אותנו אל שורשי התפילה. כך גם קל יותר להבין את אתגרי התפילה השונים.

מונחי התפילה של השפה העברית נקשרים במציאות רוחנית שמובילה שוב ושוב להבנות חדשות. **התפילה הממשית נולדה רק לאחר הטא אדם וחווה**. לפני כן האדם בילה בחברת אלוהים בלא הפרעות. אבל לאחר שחטא, הוא חש בושה ופחד. יכול להיות שקין 'היטיב שאת' רק על מנת לעשות המעשים הנכונים. לאחר שחטא, אמר לה: "גדול עוונתי מנשוא". (בראשית ד:13). הביטוי הראשון בתנ"ך המבטא סליחת חטאים הוא 'לשאת עוון'. קין קיווה בסתר לבו להשתחרר מעול האשמה. איננו מסוגלים לכפר בכוחות עצמנו על עוונותינו. קין והבל ניסו להקל על אשמתם באמצעות קורבנות. על נושא הרקע הזה כבר דיברנו.

תורת הישועה בצורתה הפשוטה ביותר

התפילה **הראשונה** מופיעה בספר בראשית ד:26, שם נאמר ש"אז הוחל לקרא בשם יהוה". לקרוא פירושו בעברית מודרנית **לצעוק, להזמין או לקרוא ספר**. תחושת חטא אמיתית מולידה את הצורך לזעוק או לקרוא לעזרה. זוהי שליחת מסר S.O.S. לשמיים, *"save our souls"*, הושע את נשמותינו! מי שאיבד את בת זוגתו או את ילדו מבין את העניין הזה. הוא משול לזעקותיה של חיה פצועה. שיר הלל אחד שהכרתי בצעירותי מאוד יקר ללבי: "אם לא נענית / כשזעקת / או רווית / מאדוניך / אם הארץ ברזל והשמיים מבעיתים / גם אז הזעקה נשמעת במרומים!" באותו זמן עדיין לא חוויתי צער אמיתי. בהמשך גם החוסר הזה בא על תיקונו כשבננו היחיד נפטר ועבר אל הנצח לאחר חמישה חודשים של חוסר ידיעה.

זעקתו של האדם לעזרה יכולה להיות גם דוממת. כשבני ישראל הגיעו בהנהגת משה אל **פי החירות** ואל שפת ים סוף, נשבה "רוח קדים עזה כל הלילה -- ויבקעו המים"¹¹. כתב הירוגליפי אחד מדבר על עם עבדים שברח מפני המצרים ועל 'סופת ציקלון' חזקה שגרמה לים להיבקע באיזור פי החירות. את המילה **סוף** אפשר לפרש גם בתור **סופה**. אני תוהה אם הסיפור הזה משקף הסטוריה עתיקה. כשמשה ניצב בחוסר אונים על שפת הים, ה' אמר לו: "מה **תצעק** אלי דבר אל בני ישראל ויסעו!" (15). הפועל **תצעק** מעיד על זעקה חזקה. אבל לפעמים באנחה דוממת יש יותר כוח מאשר בזעקה הרועמת ביותר.

באותו פרק מופיע גם **לקח רוחני** עמוק. נראה שבני ישראל היו אמורים להתחיל לזוז כבר לפני שהים החל להיבקע. כשהייתי בבית הספר, נאומו של שמעון כיפא במעשי השליחים ה:32 היווה עבורי קו מנחה: "ואנחנו עדין על אלה וגם רוח הקודש אשר נתן אותה האלוהים לשומעים בקולו". ברגע שבו אנחנו צועדים באמונה, אלוהים מתחיל לפעול. תחילת וסוף האיגרת אל הרומים מדגישים שבתוכנו אמורה לקום 'משמעת האמונה'. בעברית הביטויים 'לשמוע' ו'להיות ממושמע' מורכבים מאותן אותיות שורש. כך הוא גם הדין במספר שפות אירופאיות.

ישעיה סה:24 מביטח: "והיה טרם יקראו ואני אענה עוד הם מדברים ואני אשמע". בפרק ג' בספר דניאל הבחורים הצעירים הפגינו בדיוק את הגישה הזו: "אלוהינו -- יציל אותנו המלך וגם אם לא יעשה זאת דע לך המלך כי -- לצלם הזהב -- לא נשתחוה". (פסוקים 17-18). משה היה תלמיד קבע בבית ספר למשמעת -- "כי היה כרואה אשר איננו נראה ויתחזק". (אל העברים יא:27). גם פרק ו' בבשורת מרקוס, המספר על נס הלהם והדגים, מלמד אותנו שהמון המונה 5000 אדם נאלץ להתיישב קודם בקבוצות סעודה קטנות, למרות שהארוחה עצמה עדיין לא היתה בנראה. וישוע האיץ בתלמידיו להפליג בלעדיו אל צידה השני של הכינרת.

¹¹ שמות יד:2,9, 21

בתור דייגים מנוסים הם הבחינו בסערה המגיעה מן ההרים שממול ומעמק היונים. ישוע בא לעזרת השייכים לו 'רק באשמורת הלילה הרביעית', כלומר בערך בשלוש בבוקר. הם "התעמלו בשוטם כי הרוח היתה לנגדם" כמו תמיד באיזור הגדה הצפון-מזרחית של הכינרת בלילה. גם כאן מסופר שהתלמידים החלו "לצעוק".

המילה העברית לקרוא פירושה גם להזמין ולקרוא ספר. כשאנחנו קוראים את כתבי הקודש, יש לעשות זאת במשולב עם תפילה. ספר תהילים יקר לאנשים רבים במיוחד מפני שהוא מדבר עשרות פעמים על תפילה בתור זעקת המצוקה של הנשמה. "בצר לי אקרא יהוה", "בכל לבבי קראתי יהוה"; "זה עני קרא ויהוה שמע". הרבנים אומרים שכל מזמור שבו הדובר הוא 'עני', פירוש הדבר שהוא נכתב על ידי דוד. כשבדקים את הטענה, מוצאים שהיא מדוייקת. יואל ב:32 ורומים י:13 מציגים את תורת הישועה בצורתה הפשוטה ביותר: **"והיה כל הקורא בשם יהוה יושע"**.

גם יונה, שליח הבשורה לנינוה, המתרברב בכוחו שלו, למד מהי אותה תפילת מצוקה. בחורבות אותה עיר גדולה נמצאת רמה שמכונה 'תל יונה'. בציורי הכתב האקדיים והשומרניים נינוה ('נינה') מתוארת בתור דג גדול המכיל תא מגורים או קבר. איננו יודעים מאין נובע הסמל. אבל אם קוראים את פרק ב' בספר יונה, נוכחים שהאיש התפלל 'בבטן הדג': "קראתי מצרה לי אל יהוה ויענני -- ותעל משחת חיי יהוה אלוהי". (פסוקים ג-ז). המצוקה דוחפת את הסובלים לחפש את תא התפילה שלהם בין אם בסאונה, ברפת או באורווה.

תפילה בתור וידוי חטאים

הרקע של המילה העברית **השניה 'להתפלל'** עוזר להבין גם את הליטורגיה של הכנסיות הרשמיות. מאותן אותיות שורש ניתן לבנות את המילה **פילי** שפירושו **אשמה**. לכן תפילה קשורה תמיד גם לוידוי חטאים. בניין התפעל מצביע על פעולה שעליה חוזר הפועל מחדש שוב ושוב. הוידוי "אני אשם" עולה מתוך לבבו של המתפלל. רעיון התפילה הראשון 'זועק' את מצוקתו של האדם בגלל חטאו. הרעיון השני מסביר כיצד האשמה מייסדת את הבסיס לחיי הרוח בכל המישורים. טקסי הקהילה המשיחית תמיד כוללים בהתחלה וידוי ומחילת חטאים. האדם המתפלל זקוק בדיוק לכפרה מקלה.

גם בשמואל א' ב:25 מופיעה אותה תפיסה לגבי **יסודות תורת הכפרה**. בניו של עלי הכהן ניצלו לטובתם האישית את מעמדם ולקחו להם בשר קורבנות חי "ולא ידעו את יהוה". כבר לפני כן, בניו של **אהרן** הכהן הקריבו אש זרה לפני ה', כפי שספר ויקרא פרק י' מספר, ו"תצא אש מלפני יהוה ותאכל אותם". גם בניו של **עלי** "שכבו את הנשים הצובאות פתח אוהל מועד". (שמואל א' ב:22). גם איגרת יעקב ג:1 מזהירה מן השאיפה להיות למורה, כי המורים יבואו במשפט קשה יותר. זה נוגע בעיקר לקריאתו של רועה הקהילה.

עלי הכהן אמר לבניו: "לא טובה השמועה אשר אנוכי שומע מעבדים עם יהוה". האיגרת הראשונה לטימותיאוס מציגה כלל בן חמש אצבעות: "היה מופת למאמינים בדבור במעשה באהבה ברוח באמונה ובטהרה". (ד:12) פרופסור **אוסמו טילילה** הדגיש בזמנו כי על רועה הקהילה להוות דוגמא ראשית למאמינים, כלומר לעם ה'. שאול אכן כותב: "מאסנו (בכל) סתרי הבושת שלא להתהלך בעורמה ולא לזייף את דבר האלוהים: ואין אנחנו נותנים מכשול במאומה פן יהיה שרותנו לנאצה". (השניה לקורינתים ד:2, ו:3).

בנזיפת עלי הכהן מופיעות מילים שנקשרות למעמד המתווך של המשיח: "אם יחטא איש לאיש **ופללו אלוהים** ואם ליהוה יחטא איש מי **יתפלל לו**".

לעיתים היהודים טוענים שאין הם זקוקים **למתווך**. אולם אין זה עולה בקנה אחד עם החשיבה המקראית. התרגום השבדי משתמש בהקשר הזה במונח **'medlare'** כלומר 'מתווך'. התרגום האנגלי מעדיף את הביטוי הנדיר יותר **'intreat for'** שפירושו להפגיע. המילה העברית, לעומת זאת, היא פילי מהביטוי **'פיללו אלוהים'** וכן **'מי יתפלל לו'**, כלומר 'אלוהים מתפלל למענו' ו'מי יוכל להתפלל למענו'.

במידה ותפילה נקשרת בתחושת אשמה, ניתן להבין שאלוהים מציע את עצמו בתור כפרת אשמתנו בכך שהוא שוקד ונאנח למען ילדיו. כשהכהן הגדול ביצע את מלאכת הכפרה, ראשית הוא התרחץ בקפידה. לאחר מכן הוא נכנס אל קודש הקודשים, של את נעליו מעל רגליו, שמא ינמנם – 'והתפלל למען העם'. גם תפילת ההפגעה של ישוע בגן גת שמני היתה שייכת לתחום אחריותו של הכהן הגדול בתור מכפר על חטאים. אפילו 'איש עתי', שנבחר ביום כיפור לתפקיד המתווך, נקשר לרעיון הזה.

האיגרת אל העברים ז:25 מתארת את תפקיד המשיח בתור הכהן הגדול, "אשר על כן יוכל גם להושיע בכל וכל את הקרבים על ידו לאלוהים כי חי הוא תמיד להפגיע בעדם". את מונחי הבסיס של תורת הכפרה ניתן לשייך לפסוקי ספר דברים ל:12-13, בהם נשאל: "מי יעלה לנו השמימה -- ומי יעבור לנו אל עבר הים (כלומר אל השאול)". על מנת לעמוד בדרישות התורה ביום כיפור, נוהגים להקריב תרנגול או תרנגולת באופן סמלי, ולחזור ארבע פעמים על המאמר "זה חליפתי (זה תמורתך) זה כפרתי זה התרנגול ילך למיתה ואני איכנס ואלך לחיים טובים וארוכים ולשלום". ישנם רבנים שמתנגדים למנהג הזה מכיון שהוא אינו מבוסס על כתבי הקודש.

הכמיהה לכפרה נמצאת עמוק בתוך כל לב יהודי. על פי סידור התפילה, על היהודי החסיד לומר כל בוקר: "ועתה בעוונותינו חרב בית המקדש ובוטל התמיד ואין לנו לא כהן בעבודתו ולא לוי בדוכנו ולא ישראל במעמדו שיהא שיח שפתותינו כאילו הקרבנו קורבן התמיד במועדו"¹². מצד שני התלמוד מספר שעל המשיח היה לבוא לאחר תום אלפיים שנות תורה "ובעוונותנו שרכו יצאו מהם מה שיעצאו"¹³. אכן, בתנ"ך כתוב שכולנו זקוקים למתווך שיכפר על עוונותינו. על כן בטקסי הכנסייה הרשמית נכללים וידוי חטאים וכפרת חטאים מוחלטת.

וידוי חטאים מבוסס גם על הכרה באשמה קהילתית. כשנחמיה החל את עבודתו הפומבית, הוא התפלל 'ימים ולילות' ואמר: "אנוכי מתפלל לפניך היום יומם ולילה על בני ישראל עבדיך ומתוודה על חטאות בני ישראל אשר חטאנו לך ואני ובית אבי חטאנו!" (נחמיה א:6). גם הנביא דניאל חלק את תחושת האשמה הקולקטיבית של העם. לכן הוא מדבר בלשון רבים. החלק הפותח את תפילתו בדניאל ט:18-20 נכלל גם בתפילות בית הכנסת: "לא על צדקתנו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך כי על רחמיך הרבים: אדוני שמעה אדוני סלחה אדוני הקשיבה ועשה אל תאחר למענך אלוהי -- ועוד אני מדבר ומתפלל ומתוודה חטאתי וחטאת עמי ישראל".

יותר מכל משתמשים בתפילת וידוי החטאים ממזמור נא'. גם כאן החטא הוא פשע לפני אלוהים: "חנני אלוהים כחסדך כרב רחמיך מחה פשעי -- לך לבדך חטאתי -- הן אמת חפצת בטוהות -- תכבסני ומשלג אלבין". בערב, כשאנחנו עייפים, אשתי ואני מבקשים יחד מן האדון: "לב טהור ברא לנו אלוהים ורוח נכון חדש בקרבנו ורוח קודשך אל תקח ממנו". וכשאנחנו באמת מותשים, אנחנו מתפללים כמו הצעירים: "נו, אתה כבר יודע הכל, אמן!" ואז אני מוסיף בפני אשתי, שמותר לה להאמין שחטאיי נמחו. והיא עונה לי בשלווה: "גם לך מותר להאמין שחטאיי נמחו!" מבחינתי זוהי אסטרטגיה רוחנית, מכיון שהשיגאות שלי גדולות משלה.

חסד כבסיס התפילה

גם הפועל לבקש יכול לתאר תפילה. ביטוי נדיר יותר הוא להעתיך שבא מהמילה עתירה (תפילה), ומקורו כנראה בעובדה שבעת הקרבת הקורבנות, היה ניחוח ערב, כלומר עתר, מתרומם מעלה. הביטוי השלישי השגור ביותר בהקשר לתפילה הוא חנינה מהפועל להתחנן. שורש המילה מצביע על המילה חנון, כלומר מלא רחמים.

ב'המנון החסד' של משה, בספר שמות לד:6, מופיעים חמישה מונחים שמתארים חסד. משה היה נוכח 'בקירבת' אלוהים ו'קרא בשם ה'. באותו הקשר הותר לו לחזות ב'חלקו האחורי' של אלוהים. והוא שמע את המילים: "יהוה יהוה אל רחום וחנון ארך אפים רב חסד ואמת: נצר חסד לאלפים נושא עון ופשע וחטאה".

¹² סידור תפילה השלם, הוצאת בית רפאל, תפילת השחר ע. 32

¹³ סדר נזיקין מסכת סנהדרין צ"ז;א וסידור תפילה השלם, ע. 32 וסדר אמירת קורבן פסח, ע. 526

אותה תבנית חוזרת מאוחר יותר בחומש ובמידה מסויימת גם במזמורי התהילים. לדוגמא מזמור פו:15, קג:8 או קמה:8. גם נחמיה ט:17, יואל ב:13 ויונה ד:2 חוזרים על המנון החסד הזה. ה' הוא אלוהי חסד ורחמים כבר מן ההתחלה. רק בכתבי הקודש ניתן למצוא תיאור כזה על אלוהים.

המונח השלישי השגור ביותר בשפת התפילה, **להתחנן** גם הוא דורש התעמקות. הרבנים משתמשים בריבויים, המצביעים על כך שהעניין נוגע גם לתחומי החיים המעשיים. אופן החשיבה הזה, הדומה למעין דילוג מנקודה לנקודה, עוזר להגדיר כל מרכיב בהקשרו בתמונה הכוללת.

גם ביטוי התפילה הזה מבוסס על בניין 'התפעל', שמצביע על פעולה חוזרת ונשנית. הוא משקף את ההבנה הבלתי מודעת שלנו לגבי חסדו של אלוהים. זכורה לי היטב המטלה הראשונה שקיבלתי בתור רועה קהילת מאלמי בהלסינקי, בקיץ 1953. באותו זמן פרברי הבירה לא היו מיושבים בצפיפות כמו היום. מיהרתי במעיל רועה העדה על האופניים, שולי מעילי מתנפנפים, וחלפתי על פני רחובות הקטוניאמי, פאקילה ומאלמי. מאלמי היה איזור מוכר בשל בית הקברות שלו, שבו התנהלו רוב טקסי ההלוויה באיזור עיר הבירה. כך, מיד כשהתחלתי לכהן בתפקידי, קיבלתי מיד חמישה עובדים, שתי קבורות קולקטיביות ואחת פרטית. גבר בן חמישים קיבל התקף לב. מכיון שהייתי מודע לחוסר הכישרון שלי, התפללתי שאלוהים יתן לי את מילות הנאום הנכונות. בלבי עלו מילות איגרת יוחנן הראשונה ג:20: "כי אם לבבנו יפליל אותנו האלוהים נשגב הוא מלבבנו ויודע את כל". פחדתי שדברי אלה יכילו מסר נסתר, אולם צייתתי להוראה הפנימית.

כשאדם מת באופן פתאומי, מערכות היחסים נעצרות באמצע באופן מסוים. כאשר קיבלתי הזמנה אל בית האבלים, לקחתי איתי את אשתי לשם תמיכה. ביתו בת השלושים של הנפטר פתחה את הדלת בדמעות. היא שאלה מאין קיבלתי מילות נאום כל כך נפלאות: "אלוהים נשגב הוא מלבבנו!" במערכת היחסים שלה עם אביה היה משהו שהאשים אותה. ואז הגיעה אשת הנפטר. היא סיפרה שבעלה המנוח ביקש, שאת טקס ההלוויה ינהל רועה קהילה הצעיר ביותר שניתן למצוא. וזו היתה המטלה הראשונה שלי. גם עשרים שנה מאוחר יותר עדיין הייתי טרוד בשל קומפלקס מזמן נעוריי. על פי דעתם של אנשים מסויימים, על רועה עדה להיות אדם בעל ערך, יצוגי ושמן. היום האופנה השתנתה.

המילה **חנינה** גם היא מכילה רמז משיחי. ירמיה טז:13 אומר: "לא אתן לכם חנינה". במידה והעם לא יחזור מחטאיו, אלוהים לא יעניק את 'חנינה', כלומר את הגואל. בספרות המדרשים הקדומה, 'חנינה' הוא שם צופן למשיח. שם מדרשי למשיח הוא **מנחם**.¹⁴ המונח הזה מופיע חמש פעמים בפרק א' במגילת איכה. פסוק 16 אומר: "על אלה אני בוכיה -- כי רחוק ממני מנחם משיח נפשי". שיחות המדרש משתמשות בכעשרה שמות צופן שונים למשיח. לדוגמא 'יהוה צדקנו' (ירמיה כג:6), 'נצר' (זכריה ו:12) או 'אור' (דניאל ב:22). הצורך בנחמה ובחנינה משתקף במקורות האלו במיטבו. במידה ואנחנו מעוללים תעלול ונענשים על כך, לבבנו כמה לנחמה.

פעם הגעתי תשוש לכנסיית קסקי-לאהטי. אחראי הכנסייה בחן אותי במבטו בחדר המכתבה הצדדי. ואז הוא שם בידי סרגל ועליו הכתובת: "אם נראה לנו שאלוהים נטש מישהו, עלינו לדעת שההיפך הוא הנכון, ושאותו אדם שוכן בחיק אלוהים". המילים האלו נגעו עמוק!

הרקע המקראי לתפילת הפגעה

אחת ממטלותיו של הכהן הגדול בעבודת הכפרה היתה תפילת הפגעה. לאור העובדה הזו, פרק נג' בספר ישעיה חותם במילים: "חטא רבים נשא ולפושעים יפגע". הפועל **להפגיע** הוא המילה העברית היחידה שמתארת תפילה למען אחרים. תרגום התנ"ך האנגלי אומר שהוא 'התפלל במפגיע', 'made intercession' למען החוטאים. התרגום הפיני החדש משנת 1992 לא תמיד מבין את דקויות שפת המקור. לכן הפסוק תורגם למילים 'ולפושעים יבקש חסד'. אם אפשר למקם כאן את המילה **להתחנן** שעליה דיברנו קודם, אפשר להגיד

¹⁴ ראה ריסטו סנטלה – המשיח בתנ"ך לאור ספרי חז"ל. עמ' 124

שהתרגום מדויק. בכל זאת, הביטוי 'ולפושעים יפגיע' מדבר על פגיעה מלשון **לפגוע**. תפילת הפגעה פוגעת במטרה ונוגעת ביעדה.

שורש זה מופיע כבר בפסוק 6, שם נאמר ש"הוה הפגיע בו את עוון כולנו". כאן הכתוב מצביע על העמסת האשמה עליו. המפגיע נושא את עולם של אחרים. מחשבות הרקע האלו דיין להעניק לתפילת הפגעה משמעות עמוקה יותר. התפילות 'פוגעות' במטרה. אני זוכר היטב מכתב שקיבלנו מטאיוואן כשגרנו בירושליים. רועה הקהילה **מְרִטִי האטאיה** ואשתו **אוֹנָרְבָה**, שאותם חיתנתי, סיפרו איך אונרבה ניצלה מתאונה חמורה. ממש לפני פניה חדה בכביש הררי היא חשה צורך עז לעצור ולהתפלל למען חברתה. בהמשך, מאחורי הסיבוב, הכביש התפורר. לאחר שבוע הגיע מכתב מפּינלנד שבו אותה חברה שאלה מה פשר הדבר שקרה לה. בדיוק באותו יום היא זמן מעין עידוד לזכור את חברתה בטאיוואן. התפילה פגעה במטרה ברגע הנכון.

לאחרונה קיבלתי מכתב מאישה שגרה בלאוקה. בשנת 1963 היא התעוררה משנתה שלוש פעמים בלילה להתפלל למעננו. באותו זמן בית ספרנו בירושליים נסקל באבנים, ואיומי הדתיים, שנמשכו כבר מספר חודשים, הגיעו לשיאם. האישה הזו שאלה את רועה הקהילה שלה מה פשר העניין. באותו ערב רב דתי נחמד ונימוסי אחד, בלוויית עדין, קבע מסקנות סופיות לגבי העבודה שלנו. לאחר מכן המתח פג לחלוטין. העיתוי היה נכון. על כך גם דיווחתי לה במכתבי. אם אנו חשים דאגה פנימית לזולת, הרי שזוהי סיבה להתפלל למענו מיד ולהתקשר איתו.

ספר ישעיה משתמש ב**מרכיבי הפגעה** גם בהקשרים אחרים. בפרק נט:16 כתוב "וירא כי אין איש וישתומם **כי אין מפגיע**". מחשבה דומה עולה מישעיה סג:5, שם כתוב: "ואביט ואין עוזר ואשתומם ואין **סומך**". המילה **סומך** מצביעה על תמיכה וחלוקה בעול. המפגיע מגן על זולתו ותומך בו. הוא נושא את משא חברו. הוא חווה באופן אישי את ההאשמות נגד זולתו. כזו חזית אלוהים מחפש. כזו גישה דורשת מאיתנו כושר נשיאה פנימי. איננו יכולים להתפלל למען אף אחד במידה ואנחנו נוטרים טינה כלפיו.

טיב תפילת הפגעה מופיע גם בדוגמאות אחרות. ספר במדבר יב' מספר איך מרים ואהרון "דיברו במשה על אודות האשה הכושית אשר לקח". כפי הנראה מרים היתה יוזמת התלונה. שמה של האישה כהת העור היה 'ציפורה', שם חיבה שנתן משה לאשתו על בסיס המילה 'ציפור'. המקרא נמנע מהבדלי גזע. משה לא הוטרד מהוצאת הדיבה של אחותו הבכורה. בהקשר זה נאמר כי "משה ענו מאוד מכל האדם אשר על פני האדמה". ההאשמות לא גירו אותו. אבל מרים נענשה במחלת הצרעת. אז הפציר אהרון במשה: "כי אדוני אל נא תשת עלינו חטאת אשר נואלנו ואשר חטאנו: אל נא תהי כמת אשר בצאתו מרחם אמו ויאכל חצי בשרו". אז קרא משה לה' ואמר: "אל נא רפא נא לה". ומרים הבריאה. התיאור הוא כל כך אמיתי, שהאירוע חייב היה להתרחש בדיוק כך.

ספר שמות לב:32-33 מספר על עגל הזהב וגם הוא כולל תפילת הפגעה מפי משה. הוא התמודד למען העם: "ועתה אם תשא חטאתם ואם אין מחני נא מספרך אשר כתבת:" באותו אופן כתב גם שאול על בני שבטו באיגרת אל הרומים ט:2-3: "כי גדול עצבוני ואין קץ לדאבון לבי: כי מי יתן הייתי אני **מוחרם** מן המשיח בעד אחי שארי ובשרי".

בבית הכנסת היו עונשים משלוש דרגות שונות. **נזיפה** פירושה שבמשך שבוע או שבועיים אסור היה לדבר או לסעוד בחברת הנענש. עונש חמור יותר היה **נידוי**, כלומר גירוש שפירושו איסור מוחלט להיות בקשר עם בית הכנסת במשך מספר חודשים. העונש החמור ביותר היה **חרם**, כלומר קללה. הנענש הופרד לנצח מקהילת בית הכנסת. בתנ"ך הרעיון הזה פירושו הישמדות – כלומר התמסרות עצמית לאבדון. המפגיע מזדהה עם הסובל שלמענו הוא מתפלל ומוכן להיות מעורב בעניין באופן אישי למען זולתו.

תפילות הלל והודיה

בקהילות של ימינו נוהגים לקיים **מפגשי הלל והודיה למינהם**. הבעת תודה בפני אלוהים מהווה חלק בלתי נפרד מחיי הקהילה המשיחית, כמו גם מחיי בית הכנסת. המסר המקראי תמיד נקשר לנושא זה. כבר שוחחנו על אסף הלוי ועל משפחתו הנזכרים בספר נחמיה, אשר במהלך תפילה פוצחים במזמור תודה. מזמורי תודה מופיעים גם בספר תהילים. למשל במזמור קלו' חוזרת התודה 26 פעמים לה' "כי לעולם חסדו". לעומת זאת, נחמה ניתן למצוא ממזמור קלח' לדוד, שמבטיח כי "יהיה יגמור בעדי יהוה חסדך לעולם מעשי ידיך אל תרף!" באף אמונה או דת בעולם אין כזו הדגשה של חסד אלוהים.

ההלל מופיע בשיאו במזמורים קמז-קנ. תודה הממלאת את הלב מסוגלת לחלוש על כל הווית האדם. על פי מזמורים נז: 8-9 וקח: 2: "נכון לבי אלוהים נכון לבי **אשירה ואזמרה**: עורה כבודי עורה הנבל וכנור אעירה **שחר**". לפי המילים האלו ניתן לפצוח בתודה כבר בשעות הבוקר המוקדמות. גם מוסיקה היא חלק בלתי נפרד מההלל. הלויים הצעירים בבית המקדש היו מוסיקאים מוכשרים.

נראה ש**סוד ההלל וההודיה** נזכר כבר בספר דברי הימים ב' כט: 30, שם נזכר אסף, שלו מוקדשים 12 מזמורים בספר התהילים (מזמור נ' וכן עג-פג): "ויאמר יחזקיהו המלך והשרים ללויים להלל ליהוה בדברי דויד ואסף החוזה ויהללו עד לשמחה". נכון שתרגול לא קורא על פי פקודה, אבל תפילת הלל והודיה יכולה לעשות פלאים בלב מדוכא. **ויהללו עד לשמחה** פירושו שההלל וההודיה נמשכו עד שהשימחה פרצה בלבבות המזמרים. זה צד אחד של האמת.

מאידך, אם מתחילים לעסוק במה שנקרא *'soul warming music'* כלומר 'מוסיקה מחממת נשמה', קיימת סכנת שהאווירה תהיה מבוססת על תענוג נפשי, שבו המטרה היא להתנסות בחוויות רגשיות. במידה וטקס תפילה או מפגש הלל והודיה פותחים ב'הילולה' שנמשכת אפילו למעלה מחצי שעה, רובו של העיקר או אפילו כולו נותר בצד.

כמובן שמותר לנו 'לשיר ולזמר' על פי התבנית המקראית. אולם על המוסיקה ועל השירה תמיד לשרת את חיי התפילה ואת המסר של הקהילה. על ההלל, כמו גם על הדרשה, להיות מבוססים על השראת כתבי הקודש. אלוהים 'נושא כל בדבר גבורתו', כפי שמזכירה לנו האיגרת אל העברים א: 3. במידה והכוח המדרבן את הדרשה איננו דבר כתבי הקודש, לדרשה אין כוח השפעה. ישוע הזכיר שדבריו הם 'רוח וחיים'. על השבח וההודיה להיות שזורים בדבריו כשתי וערב.

הבנות לגבי הלל והודיה

למילים העבריות השכיחות ביותר **שבח, הודיה והלל** יש מאפיינים ומשימות משלהן. הביטוי הרביעי **ברוך** **אתה** מופיע יותר מכל בתחילת התפילות העתיקות. הבנת המילים האלו תומכת גם בחיי האמונה האישיים. ברמה המעשית, שבח והודיה פירושם שאלוהים מקבל את הכבוד הראוי לו בחיינו.

על פי ההוראות העתיקות **את התפילה יש לפתוח בשבח**. המנהג מבוסס על **הבטחות אלוהים**. בפועל אפשר לפתוח את התפילה בקטע מקראי כלשהו: "אתה היושב במרומים ובקודש וקרוב לנשברי לב ולדכאי רוח"; "אתה הנשגב מלבבנו והידוע כל"; "מודים אנחנו לך על שרחום וחנון אתה ומוחל על חטאים"; או "אדוני, אתה התומך לכורעים ומקים לנופלים, אנחנו מודים לך על נאמנותך". כזה 'שבח' משכיח אותנו מעצמנו וממקד אותנו באלוהים. ניתן להשתמש גם במילותיו של ישוע, או בפסוקים ארוכים יותר. על כן חשוב לטפח בקיאות בכתבי הקודש.

מבשר אמריקאי אחד היה נוהג לקרוא בזמנו בשורה אחת כל בוקר, כך שכל אחת מהן נקראה שבע פעמים בחדש. באופן הזה הוא השתרש היטב באמת הרוחנית ויכול היה לדרוש היטב בלי עזרת ניירת. הביטוי

באנגלית 'to learn by heart', כלומר ללמוד בעל פה, מצביע על למידה ברמת הלב. על פי הרבנים מותר לצטט את פסוקי התנ"ך במנות קטנות ולחבר אותן ל'משפחות מחשבה'. כזו גישה חופשית וקדושה ניתן לראות גם בברית החדשה.

את התפילה יש לסגור בהודיה. גם כאן מקבל אלוהים את הכבוד המגיע לו. צעד כזה איננו מוביל לתבניות. על המתפלל לנסח את כל דבריו 'בכוונה' ומכל לבו. שורש המילה *כוונה* הוא כ.ו.נ – ממנו בא גם הפועל *לכוון*, כלומר על המתפלל לכוון את המילים הנאמרות. גם את כלי הנגינה יש לכוון לפני השימוש בהם.

פעם, במחנה צעירים שנערך על חוף הכינרת בשנת 1963 בנושא כתבי הקודש, אחד המשתתפים היה צעיר שעסק בפוליטיקה. היום הוא רועה קהילה משיחית ומנהל הוצאת ספרים משיחית. בבואו לאמונה הוא התחייב לקרוא במשך שנה אחת רק את כתבי הקודש. על מנת להבין טוב יותר את הברית החדשה, הוא גם לקח שיעורים פרטיים בשפה היוונית. כשהוא התפלל, תפילותיו גרמו להלם קל בקרב שומעיו. באיזו קלות הוא מנסח את התפילות, תוך שימוש שוטף במילות התנ"ך. הוא לא דיקלם פסוקים אקראיים, אלא ממש שיקף מחשבות 'שלמד בלב'. המשעול אל שורשי התפילה עובר תמיד דרך כתבי הקודש.

רעיון ה**הודיה** חוזר בספר תהילים במאמר "**הודו לאדוני**". למאמר הזה חוברת כמעט תמיד המילה **כי** – כלומר 'מכיון ש-'. הודיה אמיתית תמיד מפרטת את ה**סיבה** שבזכותה מודים לאלוהים. במזמור קלו' הסיבה להודיה החוזרת 26 פעמים היא "כי לעולם חסדו". לעיתים קרובות אני סופר את החזרות האלו בתנ"ך, מכיון שבהתחלה בחרתי בתחום המתמטיקה על מנת שלא אאלץ להפוך לרועה קהילה. ולפחות בחיבור אני עדיין מתפקד כהלכה. בתחילת המזמור המשיחי קיח' אותה תבנית חוזרת ארבע פעמים. הצעירים שרים את המילים האלו בעברית בכל רחבי פינלנד. המסר המלווה את המזמורים חשוב בדיוק כמו המנגינה.

הביטוי השלישי, **הלל**, מצביע על המילה הללויה. כמו בביטוי ההודיה 'הודו לאדוני', גם כאן הדגש הוא על החלק 'ה' שפירושו אדוני. את השם הקדוש הזה אנחנו מביעים לפנינו. אסור שהללויה תהפוך לביבור חסר משמעות. מאותו שורש בא הפועל **להתהלל**. אני זוכר שפעם, בשנות החמישים, עיתונאי ישראלי אחד השתתף במפגש משיחי. לאחר מכן הוא תיאר בכתבתו כיצד הפסנתרן התפרע בצד הפסנתר ואיך הקהילה כולה השתוללה בפראות.

שליח הבשורה **טורְהַ ופּוּוּאָרְי** השתומם בזמנו על כך ש"מוסיקה מערבית מזכירה יותר ויותר את הטקסים הפאגאניים של שבטי האַמְבוּ מנמיביה". גם למוסיקה רוחנית יש נטיה להפוך לקופוניה. על פי כתבי הקודש אלוהים שוכן "במרומים ובקדושה", "קרוב לנשברי לב ולדכאי רוח", "בקרב תהילת עמו" וב"**דממה**". שבה והלל מהווים חלק מחיי רוח אמיתיים. אבל אם מישהו לא מרגיש צורך להרים את ידיו אל מעבר לחצי התורן, הוא עדיין יכול להלל את אלוהים באמת. הבה נירא מרוחניות שמבוססת על חוויות רגשיות. אולם טוב לזכור את הפתגם הלטיני "*Abusus non tollit substantiam sed perficit*" – שימוש לרעה לא מרוקן את לב העניין אלא מביא אותו לידי שלמות.

מפגש כריזמטי, עם כל מזמורי התהילה שכלולים בו, יכול להיות מיושב דעים ויפה באופן שמיימי. המנהיג הלותרני הפיני, פרופסור **אוסמו טילילה**, השתתף בזמנו במפגש בכנסיית עמנואל בשטוקהולם. שם, על פי דבריו, קהילה המונה בערך כ-1500 איש, המתינה למתנת הרוח עבור המתפללים. "בתחילה נשמעה שירה – מי התחיל אותה, אינני יודע – שירה עדינה ושקטה בלא מילים. השירה התחזקה והתעצמה בהדרגה, קולות הבאס של הגברים תרמו עומק נעים, ובמהרה אותו שיר, שהיה יפה מעבר למילים, החל לגאות בכוח. לעתים נדמה היה כאילו הוא כבה ומסתיים. מילים לא היו, רק מוסיקה. החוויה היתה כל כך מופלאה, שנאלצתי לשאול את עצמי אם אני באמת יושב על ספסל בכנסייה והאם היושבים מסביבי באמת בני אדם, או האם המפגש כולו מתקיים במימד אחר. ובוודאי הקורא שהגיע אל השורה הזו נאנח: 'מה שפרופסור זקן יכול לדמיין ולהזות!'"

באיגרת הראשונה אל הקוריאנים פרק יב' כתוב שישנן 'כל מיני' מתנות רוח. המילה היוונית **דיאֵיקְסִיס** מגבה את הרעיון הזה במובן של 'שונות'. מרות הכנסייה לא מסוגלת לכבול את חיי הרוח. טילילה שמע שיר שהתרחש "ברוח". שירת מזמורים והלחן הנלווה אליה נולדים לפעמים באופן כזה. בתחילת דרכה של "תנועת ההתעוררות" הפינית בשנת 1796, קיבלו שתי משפחות מהכפר טֶלְפֶס ברכה רבת עוצמה בזמן העבוד בשדה. בני המשפחות צנחו כמתים על הארץ וחזו ב"חזיונות שמיימים נפלאים". זאת היתה ברכה "שונה" מאלו שחוו לפני כן. מייסד התנועה **פֶאבוֹ רואוֹצֶלַאיִנֶן** החזיק לעתים בידה של בתו כאשר היא היתה "ממללת בלשונות". זה היה נוגע בליבו של האב עד כדי כך שהוא היה פורץ בדמעות.

כל זה קרה בירכתי הצפון, בין הפינים שאינם רגילים להביע את רגשותם. תנועה שונה לגמרי התחילה מאשה קרלינית בשם **הלנה קונטינן**, שקבלה מסרים שמיימיים במצב תרדמה. אלפים באו לשמוע אותה. דרשותיה נרשמו בקצרנות על ידי **קארל סארלין**.

בשנת 1933 התרחשה ברבת עמון תופעה דומה. אשה חסרת השכלה בשם **הנה אֵליַאס קאוֹנַאר (אֵנְאֵבִי לפני נשואיה)** דיברה באוזני עדים רבים גרמנית, עברית, תורכית, צרפתית, ארמנית, יוונית, איטלקית ורוסית. הדרשה שנשאה והמזמורים ששרה היו בערבית קלסית. המקרה הזה דווח בכל עיתונות המזרח התיכון¹⁵. האישה הזו קיבלה גם את הגנתו של המלך עבדאללה. אמנם אין פלא אם הקהילה המשיחית מנמנת; אבל אם המטיף בעצמו מנמנם בזמן הדרשה, לשם כך הוא זקוק לכריזמה אמיתית. כשמותחים ביקורת על התופעות האלו יש רק לשאול, האם הן בונות את הקהילה והאם המסר שלהן עולה בקו אחד עם כתבי הקודש.

¹⁵ S. B. Kawar, Signs and Wonders in Rabbath-Ammon, Rabbat-Ammon 1933, p. 20. יש לי בכיתי מאגר בערבית ובאנגלית המכיל את דרשותיה. בדבריה היא מזכירה חזור והזכר את שיבת היהודים לארצם.

דוגמאות מקראיות למזמורי הודיה

עבודת אלוהים אמיתית בדרך כלל מלאה יופי. זה נראה בבירור במזמורים בכתבי הקודש. מתמיה להיווכח כי מעבר למסר ההסטורי הממשי **בשירת משה** (ספר דברים לב) אפשר למצוא גם פואטיקה, רגישות ועומק יעוצי לנפש. נוכל לבחור לנו פסוק אחד מתוכה: "האזינו השמים ואדברה ותשמע הארץ אמרי פי: יִמְצָאֵהוּ בארץ מְדַבֵּר ובתוהו ילל ישמן יסבבנהו יבוננהו יצרנהו כאישון עינו: כנשר יעיר קנו על גוזליו ירחף יפרוש כנפיו יקחהו ישאהו על אברתו" (פסוקים 10-11, 1).

את מטבעות הלשון העדינים האלו למד **משה** במהלך 40 שנות לימודיו ב'מכללה המדיינית לרועי צאן'. ההמשך מדבר, על פי הרבנים, על "משיח בן דוד". "וַיִּשְׁמַע יְשׁוּרוּן (כלומר ישר – כינוי חיבה לישראל) ויכעש -- ויטוש צור ישועתו -- צור ילדך תשי ותשכח". "כי ידין יהוה עמו ועל עבדיו יתנחם כי יראה כי אולת יד ואפס עצור ועזוב". הרבנים מפרשים במספר מקורות שהישועה ה'משיחית' הזו תתרחש כאשר עם ישראל ירד 'ירידה תחתונה'¹⁶.

משה המשיך את דבריו במחשבה המוכרת לנו **מתפילת ההודיה של חנה** בספר שמואל א' פרק ב': "אני אמית ואחיה מחצתי ואני ארפא". "כי לא דבר רק הוא מכם כי הוא חייכם וכדבר הזה תאריכו ימים!" הרעיון חוזר גם **בשירת חזקיה** בספר ישעיה לח: 9-10: "אדני עליהם יחיו ולכל בהן חיי רוחי -- הנה לשלום מר לי מר ואתה חשקת נפשי משחת בלי כי השלכת אחרי גִּןְךָ כל חטאי". 'משפחות המחשבה' האלו נמצאות כבר בשירת ההודיה של התנ"ך היהודי. הן מלאות 'צירופי מקרים' כמו מרק ה'גושים' של סבתי. זה נראה גם במזמורי התהילה הממשיים.

במטרה להבין את **אופיין של תפילות ההודיה המקראיות** יש טעם להשוות בין מזמורי ההודיה של **חנה, מרים, זכריה ושמעון**. השוואה כזו ממחישה כיצד משקפות הבשורות את המסר המצוי בתנ"ך היהודי ובספרות התפילה היהודית.

תפילת ההודיה של חנה

חנה, אמו של הנביא שמואל, מררה בבכי בגלל עקרותה. בעלה אלקנה היה נשוי לשתי נשים. המונח העברי קורא להן 'רִיבְתַי', ומתאר רקע של ריב. אין פלא שה'מתחרה' העקרה היתה מעונה כל הזמן, שכן המקרא מספר כי אלקנה אהב את חנה. כשאלקנה הבחין כי 'רע לבבה', שאל אותה: "הלוא אנוכי טוב לך מעשרה בנים?" זה כבר מנחם עקרות רבות. חנה לקחה את מצוקתה אל 'היכל יהוה' בשילה. שם "שפכה את נפשה לפני יהוה". על פי לוח השנה הרבני, השנה מתחילה באביב, החל מחג הפסח. באותו זמן התקיימה עליה לרגל לירושלמים להקריב לה'. "ויהי לתקופות הימים [כלומר בדיוק באותה תקופה] ותהר חנה ותלד בן ותקרא את שמו שמואל". עד כדי כך המקרא מדייק בתעדו את המאורעות הקדומים.

שמואל קוֹדֵשׁ לה' 'עד עולם'. אין פלא שבתנ"ך כולו שמואל הוא האדם היציב ביותר. הוא היה ילד תפילה (פרק א'). הוא חי על פי דבר ה' (פרק ג'). הוא היה שופט, נביא ומפגיע. הוא קידש את המלכים הראשונים, שאול ודוד. הוא אפילו יסד 'בית ספר לנביאים', שניתן להחשיב אותו ל'מכללה המקראית' הראשונה בכל הזמנים.

המקרא אכן מתעד את **תפילת ההודיה של האם המאושרת בפסוקי שמואל א' ב: 1-10**. ההודיה מצוטטת פעמים רבות בספרות חז"ל בהקשר המשיח. גם הברית החדשה משקפת את אותן המחשבות. כאן נציג רק את הגרעין: "עלץ לבי ביהוה רמה קרני ביהוה -- אין קדוש כיהוה כי אין בלתיך ואין צור כאלהינו -- יהוה ממית

¹⁶ תלמוד סנהדרין צ"ז; ומדרש שיר השירים מ"ח:ג כפירוש לדברים ל"ב; ל"ו ודניאל י"ב; ו. ראה גם ריסטו סנטלה, המשיח בברית החדשה לאור ספרי חז"ל.

ומחיה מוריד שאול ויעל -- יהוה מוריש ומעשיר משפיל אף מרומם: מקים מעפר דל מאשפות ירים אביון -- יהוה ידין אפסי ארץ ויתן עוז למלכו ויךם קרן משיחו".

התרגום הפיני החדש סילק את רעיון הקרן וקבע את הביטוי 'ראש משיחו' בלבד. אולם הביטוי הסמלי המוזר הזה חוזר ונשנה במרכזה של ספרות התפילה היהודית וכן בתפילת ההודיה של זכריה הכהן, אביו של יוחנן המטביל. המילה קרן מתארת גם שופר, וכן גם קרינה, כלומר אור וכבוד. מכיון שמסופר שפניו של משה קרני, דמותו מופיעה בציורים ובפיסולים העתיקים מעוטרת בשתי קרני עגלה קטנות.

התרגום הארמי לתנ"ך מפרש את רעיון הקרן כך ש"יהוה יקים את ממלכת משיחו" וש"יהוה יעשה את מלכות משיחו לתהילה". המונחים ישורון וצור, שמופיעים כבר בשירת משה, משתקפים בישעיה מד:8: "ואין צור בל ידעתי!" שאול מדבר בהקשר סעודת האדון על ה'צור' ומסביר שעם ישראל שתה מן 'הצור הרוחני', וש"הצור הוא היה המשיח" (הראשונה אל הקוריאנים י:4). על כן גם תפילות ההודיה מובילות אל שורשי אמונתנו.

תפילת ההודיה של מרים

לוקס הוא אבי תפילות ההודיה של הקהילה המשיחית הקדומה. בפרקים הראשונים של בשורתו הוא תיעד את תפילותיהם של מרים, זכריה ושמעון. אפילו החוגים הליברלים מאשרים את אמיתותם. יש צורך רק להשכיל לחבר אותם למכלול ספרות התפילה היהודית. תפילת ההודיה של מרים שימשה גם בליטורגיות העתיקות של הקהילה הקדומה.

המלאך בישר למרים הבתולה (לוקס א:35) שרוח הקודש תצלה עליה וש"גבורת עליון" תצל עליה. על פי הפירוש היהודי מבראשית לח:29, המשיח הוא "בכור בגבורת עליון" ו"המשכילים יבינו". הוא "זרע אחר ממקום אחר". סגנון חז"ל מוסיף חותמת אישית לשלוש תפילות ההודיה האלו. מרים היתה במקור מבית לחם, שם דיברו עברית רהוטה. לכן שפת התפילה של הכוהנים דבקה בתת המודעות שלה. פסוקי לוקס א:46-55 מספרים על כך. פעם ערכנו טיול עם תלמידי בית הספר העברי שלנו לעין כרם, כפר הולדתו של יוחנן המטביל. קבוצת תלמידים מבית ספר אחר דבקה בשלנו. המורה שאלה אותנו מה קרה במקום הזה. מייסדת העבודה שלנו איילי האבאס סיפרה על אלישבע ודיקלמה בעל פה את תפילת ההודיה של מרים:

"רוממה נפשי את יהוה: ותגל רוחי באלוהי ישעי: אשר ראה בעוני אמתו כי הנה מעתה כל הדורות יאשרוני כי גדולות עשה לי שדי וקדוש שמו: וחסדו לדור דורים על יראיו: גבורות עשה בזרעו פיזר גאים במזימות לבבם: הרס נדיבים מכסאותו וירם שפלים: רעבים מילא טוב ועשירים שלח ריקם: תמך בישראל עבדו לזכור את רחמי: כאשר דיבר אל אבותינו לאברהם ולזרעו עד עולם".

אם קוראים את כתבי הקודש בין השורות, כמו שנהוג לקרוא מכתב אהבה, נוכחים שתפילת ההודיה של מרים מזכירה מאוד את תפילת ההודיה של חנה, את מזמורי התהילים ואת הנביאים הגדולים. גם ספרות התפילה היהודית משתמשת באותם פסוקים. תפילת ההודיה של מרים משבחת את חסד אלוהים. הרעיון חוזר בקביעות בספרי התהילים.

תפילת ההודיה של זכריה

זכריה מבית אביה הכיר את תפילות הטקס של בית המקדש. לאחר שמלאך הבטיח לו בחזון את לידת יוחנן בנו, הוא ענה בדיוק כמו אברהם בזמנו: "אני זקנתי ואשתי באה בימים!" כגמול על חוסר אמונתו הוא נאלם עד כי "ימלאו (דברי המלאך) למועדם". בחגיגת ברית המילה של הנוולד "נפתח פיו ולשונו -- ויתבא". תפילת ההודיה של זכריה, המצויה בבשורת לוקס א:67-79, היא אכן עברית של הנביאים, הדורשת פרשנות.

נלקט רק את **עיקר דבריו**: "ברוך יהוה אלהי ישראל כיפקד את עמו וישלח לו פדות: וירם לנו קרן ישועה בבית דוד עבדו -- לעשות חסד עם אבותינו ולזכר את ברית קדשו: את השבועה אשר נשבע לאברהם אבינו -- ואתה הילד נביא עלינו תקרא כי לפני יהוה תלך לפנות את דרכיו: לתת דעת הישועה לעמו בסליחת חטאתיהם - אשר בהם פקדנו הנגה ממרום: להאיר לישיבי חשך וצלמות ולהכין את רגלינו אל דרך השלום".

דעת הישועה, כלומר ביטחון בישועה אישית, היא על פי לוקס ועל פי ירמיה לא: 34: "סליחת חטאים". זכריה דיבר באופן פואטי על 'קרן ישועה', כלומר על כבוד יהוה ש'קורן' ליושבים בחושך ובחוסר תקווה.

את תפילת השחרית שבסידור **התפילה היהודי** יש לקרוא עם עלות השחר, ומכאן שמה. זוהי לשונה של פיסקה אחת מתוכה, המכונה 'מגן אברהם': "ברוך אתה יי, מגן אברהם: ומקים אמונתו לישיני עפר, מלך ממית ומחיה ומצמיח ישועה: את צמח דוד עבדך מהרה תצמיח וקרנו תרום בישועתך, כי לישועתך קיינו כל היום: ברוך אתה יי, מצמיח קרן ישועה"¹⁷. על פי חז"ל, תמיד יש לפתוח כל תפילה ובשורה באברהם ולחתום אותה בתחיית המתים. סידור התפילה מייצג מסורת שהיתה קיימת אפילו מאה שנים לפני הספירה. וכך אנחנו שוב נמצאים בשורשיה המוקדמים של התפילה.

תפילת ההודיה של שמעון

לוקס מספר על שמעון במילים ספורות בלבד. הוא היה "איש צדיק וחסיד מחכה לנחמת ישראל ורוח הקודש היה עליו": כבר הזכרנו שהמילה 'מנחם' היא אחד משמות הצופן למשיח. "ולו נגלה ברוח הקודש כי לא יראה מוות עד ראותו את משיח יהוה": "ויבוא ברוח אל המקדש" לברך את ישוע הילד.

מיהו אותו אדם הנזכר בברית החדשה רק פעם אחת? על פי דעת חוקרים מסויימים, שמעון היה בנו של הלל הזקן. רבי גמליאל, נכדו של הלל הזקן ומורו של שאול, שנזכר בספר מעשי השליחים, שייך לדור שלאחר מכן. **רבי שמעון** נזכר רק פעם אחת בתלמוד שבת ט"ו:א. מדוע התלמוד אינו מרבה להזכירו? **א. הימאן** מסביר בעבודה בת שלושה חלקים¹⁸ שהלל מת 60 שנה לפני חורבן בית שני, כלומר חי עד שנת 10 לספירה. במשך 40 שנה הוא פעל בתור יושב ראש הסנהדרין ונראה שהוא חי 120 שנה, אם כי יתכן שזו רק הערכה. בנו שמעון כבר היה אדם מבוגר בזמן שאביו נפטר. משרת יושב הראש היתה מיועדת לשמעון, אבל בנו, גמליאל הזקן, התמנה במקומו. האם יתכן שגם הוא עצמו היה בגיל מתקדם? אותו תואר כבוד שימש כמובן גם על מנת להבדיל גמליאלים שונים זה מזה.

שתיקת התלמוד התמוהה לגבי שמעון עשויה לנבוע מהעובדה שחשבו את התפיסות שלו לגבי המשיח בתור שגויות. שמעון לא המתין לגואל לאומי אלא "לנחמת ישראל". התלמוד הוציא בדייקנות כל דיעה שאינה עולה בקו אחד עם מכלול מסורתיו. האם זוהי הסיבה לכך ששמעון אינו נזכר לעיתים תכופות יותר בתלמוד?

שמעון לקח את ישוע הילד על זרועותיו "ויברך את האלוהים ויאמר: עתה תפטר את עבדך כדברך אדוני בשלום: כי ראו עיני את ישועתך: אשר הכינות לפני כל העמים: אור לגלות עיני הגוים ותפארת ישראל עמך:" (לוקס ב: 28-32). ההודיה הזו איננה ארוכה. ובכל זאת היא מכילה דגש אוניברסלי המאפיין את ספרות הנביאים. המשיח נועד להיות אור לגויים וליהודים. לאחר מכן שמעון ברך את הורי הילד ואמר למרים: "הנה זה מוסד לנפילה ולתקומה לרבים בישראל ולאות מריבה: וגם בנפשך תחתור חרב למען תגלינה מחשבות לבב רבים". התרגום הפיני החדש מנסח נכונה 'ולאות שלא יכירו בו'. שמעון ראה מראש את מה שתלמידיו של ישוע לא הבינו גם לאחר שלוש שנות לימודים פרטיים.

גם **חנה** הנביאה, שהיתה בת 84 באותו זמן, הצטרפה אל עדותו של שמעון. היא "חיתה עם בעלה שבע שנים אחרי בתוליה". היא "הודתה ליהוה ותדבר (על הילד) באוזני כל המחכים לגאולה בירושליים". התרגום הפיני

¹⁷ ראה סידור תפילה השלם עמ' 67, 68, 73, 85 נוסח אשכנז.

¹⁸ אהרן הימאן, תולדות תנאים ואמוראים, חלק ג', ע. 1172-1171, ירושלים תשמ"ז.

החדש מתרגם את פסוק לז' בחוסר קפידה ומנסח כי היא "כבר היתה אלמנה 84 שנים". מטענה זו נובע שחנה היתה מבוגרת במיוחד. 17 שנות בתולים, 7 שנות נישואים ולאחר מכן 84 שנות אלמנות הופכות אותה לבת 108 ביום שבו ישוע הילד הובא למקדש. לא בנקל היה עולה בידה לטפס את מאות מדרגות המקדש מכיוון מזרח. אולם המקור היווני מציע הבנה מדוייקת יותר במילים – אן המראיס פולאיס – פירושו בפשטות שהיא היתה "שבעת ימים". כפי הנראה, בבית המקדש היתה מתאספת קבוצה מסוימת שהמתינה לגואל ירושליים. חנה דיברה על ישוע הילד בפני כל השומעים.

לוקס, שתיעד גם את מאורעות חג השבועות בספר מעשי השליחים, מדגיש בהקשר מזמורי ההלל תמיד את **ממשיות רוח הקודש ביחס ללידת ישוע**. המלאך אמר למרים: "רוח הקודש תצלה עלייך וגבורת עליון תצל עלייך". אלישבע נמלאה רוח הקודש כשפגשה את מרים וברכה אותה. זכריה, אביו של יוחנן המטביל, נמלא רוח הקודש והחל להלל את אלוהים על שעתה התקיימה ההבטחה שניתנה כבר לאברהם. שמעון היה מחכה לנחמת ישראל ורוח הקודש היתה עליו. לו נגלה ברוח הקודש שלא יטעם מוות בטרם יראה את ישועת ה'. וברוח הוא בא אל היכל ה', שם זכה לראות את ישוע הילד.

מאידך כבר ראינו שמרים, זכריה הכהן ושמעון משקפים את ביטויי התפילה המאפיינים את התנ"ך ואת **סידור התפילה**. אלו בדיוק הביטויים שמעידים בפני חוקרים ביקורתיים על אמיתותם של מזמורי ההודיה האלו. זה יתברר היטב כשנתעמק בפרטי תפילת 'אבינו שבשמים'.

תפיסות לשוניות

ראינו שתפיסות לשוניות משקפות את הרקע הפסיכולוגי של המסר המקראי. זה ניכר במנהגי הקורבנות ובמונחי התפילה. גם בתנ"ך היהודי וגם בברית החדשה, הפרטים הקטנים מגלים באלו נאמנות ודיוק תיעוד הכותבים את המאורעות. באמת מוזר שד"ר צעיר אחד לתיאולוגיה אמר בטלוויזיה הפינית את המילים הבאות: "המחקר המדעי בכללותו מצביע על כך שהתנ"ך הוא אגדה ולא יותר. אולם לעובדה זו אין כל משמעות, מכיון שהמסורת הדתית היא זו שעוברת מדור לדור".

אולם מעבודותיו של **גוטליב קליין** עולה קול אחר: "אם אנחנו חפצים לחקור באופן מדעי את מוצאה ההסטורי של האמונה המשיחית, את מאפייניה ואת התפתחותה, עלינו להתעמק ראשית הכל בשורשיה היהודיים". "שיעוריו של ישוע הם הברורים, המדוייקים ובעלי החותמת האישית ביותר שיש בידינו מהעת העתיקה". על החוקרים שלנו להדגיש זאת יותר.

כבר דיברנו על כך שלמקרא יש **שפת לימוד** משלו, ונדרש להכיר אותה היטב על מנת לפתח תיאולוגיה נכונה. הרי גם לרופא ולמהנדס ישנם המינוחים המקצועיים שלהם. ישעיה נ: 4-6 מתאר את עבד ה', המשיח, במילים: "אדוני יהוה נתן לי לשון למודים לדעת לעות את יעף דבר, יעיר בבוקר בבוקר, יעיר לי אוזן לשמוע כלמודים: אדוני יהוה פתח לי און -- ואדוני יהוה יעזור לי".

ילקוט ישעיה מסביר שהביטוי הכפול "אדוני יהוה", שמופיע שלוש פעמים בקטע, מכיל את אותו רמז כמו בביטוי "אנוכי אנוכי" מישעיה נא: 12: "ה' אומר פעמיים לעתיד לבוא, כלומר **למשיח**, כך, שכן 'אנוכי אנוכי הוא מנחמכם'.

פסוקי ישעיה נ: 4-6 מדברים על 'פתיחת אוזן' לדבר ה'. זה מזכיר לי את הפרופסור הידוע **מרטין בובר** שהסביר את נקודות המוצא של התיאולוגיה שלו כך: "הקריטריון שלי הוא אוזני; אני משתדל לשמוע על מה מדבר התנ"ך בכל קטע". גם ספר ההתגלות חוזר בפני קהילות אסיה הקטנה: "מי אשר אוזן לו ישמע את אשר אומר הרוח לקהילות!" המונח היווני לאוזן בכתב המקור הוא בלשון יחיד. זה איננו העיקר. אולם אל המילה **אוזן** נקשרת בכל אופן פרשנות מעניינת במקורות היהודיים העתיקים. הביטוי "כדי שתפקח אוזן" פירושו

שהדבר הנשמע עבר פנימה דרך האוזן. ביטוי פנימי אומר שעלינו "להגיע אל גרעין הדברים שאנו שומעים" ואסור לנו "לאבד מכך דבר". לאותו עיקרון 'פקיחה' יש לשים לב גם בדרשות.

תפילת אבינו שבשמים עתירה פרטים קטנים שמצביעים על שיחות הזו"ל העתיקות. על כך נכתבו מאות ספרי הגות. במספר מחקרים מופיעות התייחסויות אקראיות למקורות הרבניים, אבל מסידור התפילה עצמו אין אף אחד משאיל.

בתפילת אבינו שבשמים מופיעים מאפיינים המעידים על **אמיתיותה ההסטורית**. כשא. מולר כתב בשנת **1904** בלייפציג את סיפרו "*Jesus ein Arier*", הוא העיד בטענותיו הבדויות שהגלילים הם למעשה גאלים ולכן אריים. זה הרגיז את הרב **גוטליב קליין**. בעבודת הנגד שלו¹⁹ הוא הביע את דאגתו בגלל מדענים וחובבים המבקשים לרופף את משמעות היהדות ללידת האמונה המשיחית. "זו גם היתה הסיבה לבלבול המוסרי השולט בקרב החוגים התרבותיים".

הראיה הטובה ביותר לאמיתיות הבשורות היתה בעיניו תפילת אבינו שבשמים. כשישוע הפך במהלך הזמן לדמות מיתולוגית בלבד, כתב קליין בשנת **1910** את סיפרו "**האם ישוע הוא דמות הסטורית?**" שם הוא הציג מחדש את פרטי תפילת אבינו שבשמים. **מבנה** התפילה במיוחד תמך את עובדת אמיתותה²⁰. גם אנחנו נתעמק ראשית בנושא זה.

¹⁹ Fader vår, 1905

²⁰ על עבודותיו השונות של קליין ראה בפרק האחרון בספרנו 'Verba volant'.

אמיתיותה של תפילת 'אבינו שבשמים'

הרושם הראשוני מפתיע במקצת, שכן רבי קליין התייצב בזמנו בתור סניגור האמונה המשיחית והגן על אמיתיות הבשורות מפני הליברלים. זה נובע בעיקר מהעובדה שסמכותם הכוללת של כתבי הקודש הונחה על כף המאזניים. אולם בכל מה שקשור למתקפות נגד התנ"ך היהודי, הוא לא התעמק בהן במיוחד. גם רבי לאו בק תרם את מענה הנגד שלו בסיפרו "על שאלת מיתוס המשיח"²¹. מאוחר יותר החוקרים היהודיים דוד פלוסר ופנהס לפיד דנו וכתבו בפתיחות על תקומת ישוע מן המתים בתור עובדה הסטורית. בעוד שמשיחיים רבים עוזבים את יסודות האמונה, זוכה הקהילה לעיתים קרובות להגנה הטובה ביותר מצד הוגים יהודים.

יש לציין שכותרת ספרו של קליין על תפילת אבינו שבשמים בשפה הגרמנית היתה "Die ursprüngliche Gestalt des Vaterunsers" כלומר "צורתה המקורית של תפילת אבינו שבשמים". במילה 'צורה' הכוונה למבנה התפילה. יתכן שקליין היה הראשון שראה בה את המכנה המשותף לחשיבה הרבנית.

בספרו של קליין על תפילת אבינו שבשמים מובא דיון פתיחה נרחב. לאחר שהטיל ספק בהיותו של ישוע "גאלי ואריאני" לאחר שפרופסור גונקל כתב: "לנו המשיחיים אין סיבה להניח שכל הטוב ובעל הערך באמונתנו בא מישראל; כזו שחצנות מעוררת אצלנו תחושה מוזרה". קליין ענה לו בספרו: "בתור חוקר, גונקל הציג רק את ההיפוטזה, כלומר רק את ההנחה שאנשים שטחיים מחשיבים לאמת מדעית". באופן כזה מציגים בשם המדע "טפשויות מדהימות". לפני שהוא פונה לתאר את מבנה תפילת אבינו שבשמים, קליין אומר בסוף הקדמתו שרצונו "לעורר באמצעות הספרון הזה עניין בספרות הזו"²². לפחות במקרה של גוסטה לינדסקוג ובמקרה שלי הוא הצליח.

בתחילת ספרנו סיפרתי על המציאה הגדולה בחיי, שנקשרה בספריו של רבי קליין. פרופסור לינדסקוג הכין מעבודת הדוקטורט הנרחבת שלו גרסא מקוצרת המיועדת לציבור²² בשנת 1940. אחרי עבודותיו של קליין, זו היתה העבודה שבה סימנתי הכי הרבה קווים. לינדסקוג אומר על תפילת אבינו שבשמים כי החוקרים היהודים מצאו "מקור מדהים", שמעיד על קשר משפחתי לספרות הרבנית. המקור ואופן הבעת התפילה הם יהודיים במקורם. כמו קליין, גם הוא הדגיש שישוע יצג "דת נבואית". הלקח על אלוהים בתור אב אהב "היה חדש לגויים, אבל לא ליהודים". אמיתיות לקחיו של ישוע ותפילת אבינו שבשמים מדגישים במיוחד את העובדה שלמלכות האלוהים יש מעמד מרכזי בהן.

לינדסקוג משאיל פה ושם את מילותיו של סי. ג'י. מונטפיורי, נשיא אירגון היהדות החופשית הבינלאומי: "ליקחו של ישוע איננו רק סכום חלקיו" – גם אם מהתבטאויות דומות היו מחברים ספר, הוא היה חסר "אחדות, ארומה ורוח; הגאונות שבו היתה אובדת". הגרעין הוא ליקחו של ישוע, על כך שהוא "בא לחפש ולהושיע את האובדים".

²¹ Leo Baeck, Zur Frage der Christusmythe, Liberales Judentum, 1910:68-78, 92-94
²² Gösta Lindeskog, Jesus och Judarna, Upsala 1940, p. 186

גרסאותיה השונות של תפילת 'אבינו שבשמים'

מתי ולוקס תיעדו את תפילת האדון במידה ומינוח שונים במקצת:

לוקס יא: 2-4	מתי ו: 9-13
אבא	אבינו שבשמים
יתקדש שמך	יתקדש שמך
תבוא מלכותך	תבוא מלכותך
	יעשה רצונך
	כמו בשמים כן בארץ
את לחם חוקנו תן לנו	את לחם חוקנו תן לנו
יום יום	היום
וסלח לנו על חטאנו כי	וסלח לנו את חובותינו
סלחים גם אנחנו	כאשר סלחנו גם אנחנו
לכל החיב לנו	לחיבינו
ואל תביאנו לידי נסיון	ואל תביאנו לידי נסיון
	כי אם חלצנו מן הרע
	כי לך הממלכה והגבורה
	והתפארת לעולמי
	עולמים אמן

כשמציגים את שתי המסורות זו בצד זו, מבחינים שגרסתו של לוקס קצרה יותר וחסרה ביטויים המופיעים בגרסת מתי. קליין לא הציב אותן זו לצד זו או דן בשוני ביניהן.

אולם הוא התמקד פעמיים בהיבטים שלא נראים בכתוב. ראשית הוא העריך כי בהישען על המסורות העתיקות, אבינו שבשמים על פי לוקס היוותה תפילה למתן רוח הקודש. באותו הקשר, בלוקס יא: 13, ישוע אומר שאם רשע מסוגל לתת לילדיו מתנות טובות, "אף כי האב מן השמים יתן את רוח הקודש לשואלים מאיתו". לוקס מדגיש גם בפרקיה הראשונים של בשורתו את ממשיות רוח הקודש. שנית קליין אומר: "על פי הבנת מתי מציג את צורתה הראשונה של תפילת אבינו שבשמים. רק באופן זה היא עונה על התבנית שנקבעה כבר בעת העתיקה לתפילות היהודיות".

ניתן להוסיף שמנקודת המבט הלשונית, לוקס מדבר על סליחת חטאים ומתי מצידו מדבר על חובות. המילה היוונית **המרטיה**, כלומר חטא, מצביעה בעיקר על שגיאה, בעוד שהמונח הארמי **חובה** מתייחס לחטא. המונח הזה נמנה על שמונת המונחים הרבניים המתארים את רעיון החטא. הוא מפגין את חובתנו כלפי אלוהים לקיים את מצוותיו.

קליין מתייחס למקורות רבניים רבים בדיונו על התחנונים בתפילת אבינו שבשמים ועל לשון הרבים שבה. במזמור קיט: 164 כתוב ש"שָׁבַע ביום היללתיך". ועל בסיס זה נטען שכבר לפני חורבן המקדש היתה קיימת **ברכת שבע**.

על פי הנחיה זו, על התפילה להכיל **שבעה תחנונים**. מאידך, על התפילה להתחלק לשלושה חלקים. קליין הסביר ש"על התפילה לפתוח בדברי שבח" שמהללים את אלוהים. לאחר מכן באה ה"תפילה", כלומר החלק שבו שוטחים בקשות לפני אלוהים. החלק החותם הוא "הודיה" שבה מתמקדים שנית בטובו של אלוהים. שלוש השורות הראשונות ב'אבינו שבשמים' מרכיבות את השבח, שלוש הבאות את התפילות היחידות והחלק השביעי מודה לאלוהים, תוך עמידה בדרישות תבנית ההודיה. בדיוק באופן זה תיעד מתי את תפילת האדון.

קליין מצטט מספר מקורות רבניים מרכזיים לגבי תפילה. **תלמוד ברכות י"ב;א** מלמד שעל התפילה להכיל את **הזכרת השם והזכרת מלכות**. על כן התפלל ישוע "יתקדש שמך" וכן "תבוא מלכותך". **מסכת סופרים י"ד;כ"ב** מצטטת אף היא את התפילה: "יתגדל ויתפאר ויתקדש – שם מלך כל המלכים – בעולם אשר ברא ברצונו – ותבוא מלכותו".

הקשר הידוע ביותר לגבי שם אלוהים ומלכותו מופיע בסידור התפילה הארמי, בתבנית הקדיש, הפותחת במילים "יתגדל ויתקדש שמו הגדול וימליך מלכותו"²³. התפילה הזו, שמקורה בעת שקדמה לזמנו של ישוע, מעידה על אמינות הבשורה. ישוע הכיר את התנ"ך היהודי כמו גם את תפילות בית הכנסת של זמנו.

ברכות התלמוד מכילות אסופת הוראות נרחבת. בעמוד ל;א נאמר שתפילה ציבורית ופרטית כאחד יש לקיים **בלשון אנהנו**. זה מחזק את הוראת בית הכנסת עד לימינו: "על המאמין להתאים את עצמו לקהילה ולכלול את זולתו בתפילותיו". מאפיין זה של תפילת אבינו שבשמים מסמיך אותה לתפילת בית כנסת.

אלוהים – אבא או אמא?

לפני 45 שנה היה מגיע אל מפגשי הנוער שלנו בחיפה אדם בשם **מריאן אייגלס**. הוא היה מטמתיקאי מוכשר מרומניה. כשהעיתונות האשימה אותנו בהפצת ספרות משיחית, זה היה בשלב שבו עדיין לא עשינו דבר כזה. מרכז העבודה שלנו בירושליים, ומספר יהודים משיחיים בפרט, סבלו התקפות פיזיות. על כן החלטנו לשנס מותנינו ולמכור את ספרינו מדלת לדלת. אל שניים עשר חברי הקבוצה שלנו הצטרף גם מריאן. בן זוגי לעבודה היה ערבי משיחי צעיר בשם **ג'ורג' קאזורה**. שני השותפים האלו חוו במהלך הפרוייקט כזו נוכחות חזקה של אלוהים, עד שקיבלו אותה בתור קריאה להפוך לרועי קהילה. ג'ורג' הפך למבשר ומפגיע בגליל העליון. מריאן נמנה היום על אנשי התמיכה של ישראל מטעם נורבגיה. גם הוא כתב מחקר פופולרי על הרקע היהודי של תפילת אבינו שבשמים.

המגזין הפיני **אֶסְקֶל** (צעד) מספר בגליון 02/2004 שלבו של **ג'ורג' נעצר** למשך שלוש דקות במהלך ניתוח מסובך שנערך בגרמניה בקיץ 2000. ההלם החשמלי לא עזר. המקרה שלו כבר נחשב למוות קליני כשלהפתעת הרופאים הוא לפתע התעורר. הוא סיפר שבהיותו מחוסר הכרה ומחוץ לגופו, ג'ורג' ראה למולו את ספר חייו. בסוף הספר נמצאו עמודים ריקים רבים. כששאל לפרש העמודים הריקים, היתה התשובה שאלו מעשי אלוהים שג'ורג' מעולם לא השלים. האיש הזה קיבל 30 שנה לפני כן את מתנת הרפואה, שבה הוא לא העז להשתמש. היום גרים בגליל העליון כמאתיים איש שאותו ידד צנוע זכה לרפא. במסעי האחרון שמעתי ממספר ערבים חדשות על חברי, שבקרוב ימלאו לו 60 שנה. הוא מקבל אורחים שבאים אליו גם מעבר לגבול הלבנוני. בזמנו ביקרתי את ג'ורג' במכללה מקראית שוויצרית, שבו הוא קיבל את הכשרת היסוד התיאולוגית שלו.

מריאן אייגלס הוא היום רועה עדה בנורבגיה. הוא כתב מחקר קטן בשם "גלה את שמך הקדוש – על תפילת אבינו שבשמים היהודית"²⁴. בעבודתו הוא מתייחס לדיון שנערך בנורבגיה בשנת 1955 על **'הליטורגיה הנשית' החדשה, שבה מדובר על אלוהים בתור אמא**. בויכוח שהתעורר הסכימו כל המשתתפים על כך ש"מנוכך לקשר לאלוהים הגדרות מיניות כלשהן". בקרב עובדי האלילים השכנים לישראל המקראית היו קיימות כתות פיריון שכללו שירותי מין. מריאן אומר בחדות ש"מטרתה של התיאולוגיה היא לחקור ולפרש את כתבי הקודש ולא לכתוב אותם מחדש".

²³ סידור התפילה השלם, עמוד 37, נוסח אשכנז.

²⁴ Marian Eigeles, Vis ditt Navns hellighet, Om den jødiske bønnen Fader vår, Temahefte 2, Ordet og Israel, Oslo, עמוד 48.

מערכת היחסים המיוחדת בין ישוע ואביו

התנ"ך היהודי מדבר על דאגתו האבהית של אלוהים כלפי כל ברואיו. בפסוקים מסויימים מופיעה התייחסות לאהבת אם, למשל בישעיה מט:15 או סו:13. מזמור סח:5 אומר שאלוהים הוא "אבי יתומים ודיין אלמנות". גם מגילה 1QH:ט:35 מקומראן מדגישה שהוא "אב כל בני האמת". פרק ח' באיגרת אל הרומים אומר "כי כל אשר רוח אלוהים ינהגם בני אלוהים המה". ושנחננו קיבלנו "רוח משפט בנים אשר בו קוראים אנחנו אבא אבינו!" (פסוקים 14-15). גם היום משתמשים בגירסא 'אבא' לה' שמוצאה בארמית.

הבשורות משקפות את החשיבה היהודית באופנים שונים. לוקס הגוי איננו משתמש אפילו פעם אחת בביטוי "אבינו שבשמים". בשורת מתי, המכוונת את דבריה במיוחד ליהודים, חוזרת על הביטויים "אבינו שבשמים", "אביכם שבשמים" או "אבי שבשמים" 12 פעמים בסך הכל. מרקוס מזכיר רק פעם אחת את "אביכם שבשמים". הרבנים נמנעים משימוש בשם אלוהים, ומשום כך המילה 'שמים' עצמה כבר מצביעה על אלוהים. מלכות האלוהים היתה עבורם "מלכות השמים". מתי מדבר באופן שיטתי כ-30 פעם על "מלכות השמים", בעוד שלוקס ומרקוס מדברים בעיקר על "מלכות האלוהים". אולם שני הביטויים מצביעים על אותו דבר.

מערכת היחסים בין ישוע ואביו היתה יוצאת דופן לחלוטין. הוא חזר שוב ושוב על הביטוי 'אבי'. לוקס י:21 מתעד את השבח הארוך של ישוע, המשקף את התבנית החוזרת בסידור: "בשעה ההיא עלץ ישוע ברוח ויאמר אודך האב אדון השמים והארץ כי הסתרת את אלה מן החכמים והנבונים וגיליתם לעוללים הן אבי כי כן היה רצון מלפניך". מתי יא:27 ממשיך עם לוקס ומתעד: "הכל נמסר לי מאת אבי ואין מכיר את הבן בלתי האב ואין מכיר את האב בלתי הבן ואשר יחפוץ הבן לגלותו לו". בעוד שישוע דיבר על "אבא", הסידור משתמש במקום זאת במינוח "מלך העולם". אף מדען לא יכול להטיל ספק באמיתותן של המילים האלו.

ישוע דייק בשימוש נכון בשמות כבוד ובמילה 'אבא'. מתי כג:9-8 מתעד לקח עמוק. ישוע אמר: "אולם אתם אל תקראו רבי כי אחד הוא רבכם המשיח ואתם אחים כולכם: ואל תקראו אב לאיש מכם על האדמה כי אחד הוא אביכם אשר בשמים". כאן עולה השאלה לגבי שימוש בשמות כבוד. כמוכן שאת אבינו הביולוגי מותר לכנות בשם 'אבא'. אולם בתואר האב אסור היה לעשות שימוש כתואר כבוד.

רועי קהילה הקטולים בימינו הם 'פאטרים', כלומר אבות, והאפיפיור בעצמו הוא 'פאפא'. תפילת אבינו שבשמים, ה"Patet noster", מצביעה על האב השמימי, שאסור להשוות אליו אף אחד. המילה רבי מקורה במילה רב שפירושו 'גדול'. ישוע חפץ שנהיה אחים זה לזה בלי תלות במעמד ובכבוד. רועה קהילה מקבל תואר בכיר לאחר שמלאו לו 50 שנים בלי שעשה דבר – כלומר לא פשע ולא חרג מן הכללים. אמנם לא צריך להיות כל כך מרובעים לגבי הנושא הזה.

'אבינו שבשמים' בתפילות יהודיות

אפולוגט "מלומד" משיחי אחד טען שהיהודים לא היו קוראים לאלוהים בשם 'אבא' ושאינו להם את אותה הקירבה "שיש לנו". גם חוקר יהודי עשוי ליפול לתוך חד צדדיות שכזו. למשל הפרופסור **דוד פלוסר**, שדיבר כבר בשנות ה-60 בפתיחות על תקומת ישוע מן המתים בתור עובדה הסטורית, כתב בסיפרו בשפה האנגלית "מקורותיה היהודיים של הנצרות המוקדמת"²⁵ בעמוד 56 מעין פליטת פה על כך ש"המילה 'משיח' איננה מופיעה בתפילות היהודיות". פלוסר כיבד את ישוע ואפילו דן באפשרות שגולד מבתולה. אבל רעיון ה'משיח' ושמות הצופן המצביעים עליו אכן מופיעים עשרות פעמים בסידור התפילה.

המסר על המשיח בסידור

מכיון ש**פלוסר** טען שהמילה 'משיח' איננה מופיעה בסידור התפילה, יש טעם ללקט מספר תפילות שבהן הרעיון אכן מופיע. בו זמנית הן מראות כמה שכיחה היא הציפיה למשיח ובמה היא מאופיינת. כך אנו רואים את יופיו הפנימי של הסידור. נושא ספרנו מתחדד יותר בתחוננים האלו.

אנחנו משתמשים בסידור התפילה השלם, המוכר לרבים. מופיעים בו תחוננים מסורתיים חוזרים ונשנים. לדוגמא, לשונה של תפילת שחרית ליום חול בעמוד 105, המדגישה את רעיון תחיית המתים, הוא: "יהי רצון מלפניך אלוהינו ואלוהי אבותינו שנשמור חוקיך בעולם הזה ונחיה ונראה ונירש טובה וברכה לשני ימות המשיח -- בטחו ביי עדי עד כי ביה ה' צור עולמים". בעמוד הבא מופיע קטע שנמצא בשימוש תכוף ונכלל בחלקה האחרון של תפילת אבינו שבשמים: "יהא שמייה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא" (תרגום מארמית: יהי שמו מבורך לעולמי עולמים). אותה מחשבה על "שני ימי המשיח" מופיעה גם בעמוד 273 בתפילת מנחה לשבת: "יהי רצון מלפניך ה' אלוהינו ולאלוהי אבותינו שנשמור חוקיך בעולם הזה ונזכה ונחיה ונראה ונירש טובה וברכה לשני ימות המשיח ולחיי העולם הבא -- כי ביה צור עולמים". בשתי התפילות מופיע הביטוי צור עולמים, המצביע במפורש על צור המשיח. ספר דברים לב:15 מרמז על "צור ישועתו" של ישראל, שאותו הרבנים מפרשים בתור "משיח בן דוד". תפילת לזמני שבת בעמוד 331 חוזרת על אותה התבנית המסורתית. הרעיון על שני ימות המשיח סולק בין היתר מספר התפילות העברי-אנגלי של ד"ר מ. סטרן²⁶.

המסר בעל האופי המשקם, המופיע בעמוד 325 בהתאם לתבנית "מגן אברהם", הוא בעיניי יפה במיוחד. לפעמים שומעים את הטענה שבית הכנסת איננו מדגיש את ממשיות תחיית המתים, המופיעה גם כאן: "מלך עוזר ומושיע ומגן ברוך אתה ה' מגן אברהם: אתה גבור לעולם אדוני מחיה מתים אתה רב להושיע. מכלכל חיים בחסד, מחיה מתים ברחמים רבים סומך נופלים ורופא חולים ומתיר אסורים ומקים אמונתו לישני עפר: מי כמוך בעל גבורות ומי דומה לך, מלך ממית ומחיה ומצמיח ישועה: ונאמן אתה להחיות מתים. ברוך אתה ה' מחיה המתים". ניתן לקבוע בתור מאפיין משותף לכל אלו גם את התקווה היהודית לתחיית המתים, שחוברת להתמנה למשיח. הרי על פי הרבנים המשיח מחזיק ב"מפתחות התקומה" והוא "מעיר ילדי עפר". כך אנו נזכה לעבור אל "תפארת השכינה".

גם שמחת תורה נקשרת לציפיה למשיח, כפי שאנחנו רואים בעמוד 455: "אגיל ואשמח בשמחת תורה. בוא יבוא צמח בשמחת תורה. תורה היא עץ חיים. לכולם חיים. כי עמך מקור חיים: אברהם שמח בשמחת תורה". אותה תקווה חוברת גם אל תפילת נעילה ביום כיפור בעמוד 433: "ויזכר זכרונו ופקדונו וזכרון אבותינו וזכרון משיח בן דוד עבדך -- ביום הכיפורים הזה".

²⁵ David Flusser, Jewish Sources in Early Christianity, p. 56, Tel-Aviv 1989

²⁶ סידור שפה ברורה עם תרגום אנגלי, ניו יורק 1928.

בסדר *בירכת המזון* בעמוד 130 אנחנו קוראים: "*הרחמן* הוא יקים לנו סוכת דוד הנופלת: הרחמן הוא יזכנו לימות המשיח והיי העולם הבא. מגדיל ישועות מלכו. ועושה חסד למשיחו לדוד ולזרעו עד עולם: עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום, עלינו ועל כל ישראל ואימרו אמן". גם ההמשך בעמוד 201, שבו ניתן להשתמש באופן חלקי גם בטקס סעודת האדון המשיחית, מדבר על המשיח בתור צור: "*צור משלו* אכלנו, ברכו אמוני שבענו והותרנו כדבר ה'. הזן את עולמו רוענו אבינו אכלנו את לחמו ויינו שתינו על כן נודה לשמו: רחם כחסדך על עמך צורנו, על ציון משכן כבודך, זבול בית תפארתנו, בן דוד עבדך, יבוא ויגאלנו, רוח אפינו משיח ה'". *זמירות למוצאי שבת* בעמודים 341 וכן 343-345 מתאימות גם הן לסידור תפילה משיחי: "*הנה אל ישועתי* אבטח ולא אפחד כי עוזי וזמרת יה ה' ויהי לי לישועה. ושאתם מים בששון ממעיני הישועה. ליי הישועה: כן תהיה לנו כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא: אליהו הנביא אליהו התשבי אליהו הגלעדי במהרה יבוא אלינו עם משיח בן דוד".

נלקט גם את תפילת הושענא רבא (סדר הקפות) מעמוד 450: "*ה' מִלֶךְ ה' מִלֶךְ ה'* ימלוך לעולם ועד: עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום: ויהיו נא אמרינו לרצון. לפני אדון כל: וחסידיך ירננו בעבור דוד עבדך אל תשב פני *משיחך*: ואמר ביום ההוא הנה אלוהינו זה קוינו לו ויושיענו, זה ה' קוינו לו נגילה ונשמחה בישועתו: מלכותך מלכות כל עולמים וממשלתך בכל דור ודור: כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים". לאחר הסידור הקצר הזה אף אחד לא יכול לטעון שהמשיח לא מופיע בסידור התפילה.

בתפילות הסידור מופיעים שמות *צופן למשיח*. למשל בעמוד 400. הנושא הרגיש הזה אינו מופיע בכל ספרי הסידור. הסיבה לכך עשויה להיות העובדה שמעבר להצפנת שמות המשיח, המסורת שימרה את שמו של ישוע בסוגריים וכללה את האות ע', כמו שהיהודים המשיחיים בישראל עושים. אולם כך עשה כבר הרמב"ם בספרו "הילכות מלכים ומלחמותיהם", ע. מ"ו, הוצאת אשכול. אני מצטט כאן תפילה מפרשנות סידור בית יעקב הרחב, שנדפס בוורשה בשנת 1884. התפילה קשורה למסורת סדר *תקיעת שופר*: "*יהי רצון מלפניך שתקיעת תשר"ת* שאנחנו תוקעים תהא מרוקמת ביריעה ע"י הממונה (טרטיאל) כשם שקבלת ע"י אליהו ז"ל (וישוע) שר הפנים ושר (מט"ט) ותמלא עלינו ברחמים. ברוך אתה בעל הרחמים²⁷". השמות מטטרוון, טרטיאל ושר הפנים הינם שמות צופן למשיח²⁸. על נושא זה ניתן לקרוא בהרחבה בספרי "המשיח בתנ"ך לאור דברי חז"ל, בעמודים 51-52.

הפנינים היפות ביותר בסידור

הכינוי "אבינו" הוא ממש כמו מכנה משותף לכל הפנינים היפות ביותר בסידור. למרבה הצער, מתוך אותה אסופה המונה למעלה מ-700 עמודים, בדרך כלל אין מכירים אלא את החלקים הקשורים לתפילות בית הכנסת. במידה ויש מוטיבציה למצוא את המשיח, הממצאים בהחלט בולטים לעין. כשאנחנו קרובים אל שורשי התפילה, טוב לצטט את הפנינים האלו בתור ראייה נוספת לקירבה שחולקים המשיחיים לאמונת החסידים היהודים.

לרוב הסידור משתמש בביטוי "אבינו מלכנו". במשך עשרת ימי התשובה בין ראש השנה ליום כיפור, הביטוי הזה חוזר 47 פעמים: "*אבינו מלכנו חטאנו לפניך: אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה: אבינו מלכנו עשה עמנו*

²⁷ יהודה לייב גורדון (1831-1892), בן למשפחה יהודית וילנאית, היה בקיא בתנ"ך ובתלמוד כבר בילדותו וכתב סיפורים רבים המשקפים את יהדות זמנו. באחד מסיפוריו מופיעה שיחה בין מגיד שבא לסעוד עם ארבעה נערים יהודים, ואחד הנערים מספר שראה בני עליה קוראים בספרי מינים! אולם זאת הוא הסיק על פי שאלו היו מחזורי תפילה שנדפסו בברלין, בהם עורבה עברית עם לשון חול. הרע מכל היה שמבין תקיעות השופר "נשמטו תפילות יהי רצון וכל השמות הקדושים מחוקים -- פצפציה, שרשיה, טרטיאל" והשומעים מתרעמים כי "אוי לאוזניים שכך שומעות!" על פי מקור זה, שמות אלו נהוג לכלול בסוגריים בסידור התפילה מתוקף האיסור להגותם בזמן התפילה בשל קדושתם. רק כ-150 שנים עברו מאז התרעמו יהודי אירופה על היעדר השם ישוע מסידור התפילה התקני (הערת המתרגם).

²⁸ את זה יש למצוא גם בסידור בית יעקב כמנהג אשכנז, חלק ראשון, וורשה 1884, סדר תקיעת שופר ע. נ"ב.

למען שמך²⁹. ידוע שכל שנה בסתו, בראש השנה, היהודים מכתירים את אלוהים מחדש למלך. זה מתרחש באמצעות תשובה.

התפילה ממשיכה: "אבינו מלכנו, סלח ומחל לכל אוונותינו: אבינו מלכנו, מחה והעבר פשעינו וחסאתינו מנגד עיניך: אבינו מלכנו, החזירנו בתשובה שלמה לפניך: אבינו מלכנו, הצמח לנו ישועה בקרוב: אבינו מלכנו, הרם קרן ישראל עמך: אבינו מלכנו, הרם קרן משיחך: אבינו מלכנו, זכור כי עפר אנחנו: אבינו מלכנו, אל תשיבנו ריקם מלפניך: אבינו מלכנו, תהא השעה הזאת שעת רחמים ועת רצון מלפניך: אבינו מלכנו, עשה למען שמך: אבינו מלכנו, חננו ועננו כי אין בנו מעשים, עשה עמנו צדקה וחסד והושיענו".

כשעולים לקרוא בתורה מברכים את ברכת הגומל. על פי ההנחות, את השבח הזה אמורים לנסח במיוחד אנשים שניצלו ממצבי סכנה בים או במדבר, נרפאו ממחלות או שבו מן הכלא. כאן מופיע הביטוי 'אבינו שבשמים' ארבע פעמים³⁰. גרעין התפילה הוא: "יהי רצון מלפני אבינו שבשמים לכונן את בית (מקדש) חיינו ולהשיב את שכינתו (רוח קודשו) בתוכנו במהרה בימינו ונאמר אמך!" על פי התלמוד, 40 שנה לפני חורבן בית שני, כלומר בשנת 30, שנת מותו של ישוע על הצלב, עזבה השכינה את היכל ה' והקורבנות איבדו את כוחם³¹. על פי התבנית המופיעה בהקשרים שונים, ה' מתבקש לחזור "במהרה בימינו".

ברכת הגומל ממשיכה ומפצירה ב"אבינו שבשמים" לרחם עלינו ועל פליטתנו. "אבינו שבשמים" מתבקש גם לקיים את חכמי ישראל, את נשיהם, ילדיהם ותלמידיהם בכל מקומות מגוריהם. לאחר מכן מבקשים מ"אבינו שבשמים" ש"נשמע ונתבשר בשורות טובות ישועות ונחמות" ושהוא "יקבץ את נדחי ישראל מארבע כנפות הארץ".

בין הנחיות תקופתו של ישוע נכללת הוראה שלפיה טוב להקציב שעת שקט בטרם התפילה הממשית. הרי ההתעטפות בטלית וקשירת התפילין אל המצח ואל היד תובעות את זמנן מן החסיד. בסידור מובא קטע ארוך בארמית ובעברית הנקרא "תפילה קודם התפילה". הוא מופיע רק במהדורות מסוימות ובאותיות כל כך קטנות שיש צורך להשתמש בזכוכית מגדלת. אבל את החלק הזה כדאי לקרוא באותיות גדולות במיוחד. שם חוזר הביטוי "אבינו שבשמים" שלוש פעמים. נביא כאן קטע ממנה:

"יהי רצון מלפניך -- שתכין לבנו ותכונן מחשבותינו בקול תפילת עבדיך המתחננים אליך בקול שוועה ורוח נשברה. אתה אל רחום ברחמיך הרבים ובחסדיך הגדולים תמחול ותסלח -- תאוות העולם השפל הזה -- והבליו -- מבלבל את מחשבותינו תמיד, אפילו בשעה שאנחנו עומדים להתפלל -- ותִּפְּנו אבינו שבשמים אל מלא רחמים שנייחד את לבבנו ומחשבותינו ודיבורנו ומעשינו וכל תנועתנו והרגשתנו הידועות לנו ושאינן ידועות לנו הניגלות והנסתרות שיהא הכל ביחוד אליך³²". בתפילת הבוקר הממשית אנחנו קוראים גם: "ריבון כל העולמים, לא על צדקותינו אנו מפילים תחנונינו לפניך כי על רחמיך הרבים (ראה דניאל ט'). מה אנו -- הלא כל הגיבורים כאין לפניך, ואנשי השם כלא היו, וחכמים כבלי מדע, ונבונים כבלי השכל, כי רוב מעשיהם תוהו³³". כאן מתקבלת אותה תחושה כמו בסוף הפרק הראשון באיגרת אל הרומים.

את פנינת התפילה היפה ביותר מצאתי בסידור התימני בן שלושת החלקים, תפילת כל פה. היהודים האלו, שחיו בפריפריה של חצי האי ערב, שימרו את המסורות המיוחדות להם לאורך ההסטוריה. הם לא נאלצו לצנזר את תפילותיהם כמו יהודי המערב. בתפילת אשמורות חוזר הביטוי אלוהינו שבשמים 49 פעמים. בהתחלה נאמר ש"אלוהינו בשמים -- מלא רחמים הוא -- כל אשר חפץ עשה בשמים ובארץ³⁴".

²⁹ סידור תפילה השלם, הוצאת "בית רפאל", תל אביב, ע. 86-83.

³⁰ סידור תפילה השלם, ע. 96-97.

³¹ יומא ל"ט; ב, שבת כ"ב; ב ומנחות פ"ו; ב.

³² סידור התפילה השלם, עמ. 14-15.

³³ סידור התפילה השלם, תפילת השחר, עמ. 25-26.

³⁴ תפילת כל פה לקהילות תימן, חלק א' אשמורות כד-כו.

לאחר מכן מתפללים "אלוהינו בשמים, גלה כבוד מלכותך עלינו מהרה". וכן "קרב לנו קץ הגאולה". את הביטוי 'קץ הגאולה' מקשרים להתחדשות המשיחית בקץ העיתות. התפילה מסתיימת במילים: "אלוהינו שבשמים עשה עמנו אות לטובה. עשה עמנו אות לברכה. עשה עמנו אות לישועה. עשה עמנו אות לרחמים".

באשמורות הלילה התימנים גם נאנחים **12 פעמים** את "הושיענו". לאחר מכן עולה זעקה ארוכה המביעה את מצוקת הלב: "אבינו מלכנו אבינו אתה. אבינו מלכנו אין לנו אלא אתה. אבינו מלכנו רחם עלינו!"

על המתפללים בבית הכנסת לבטא תמיד בקול רם את המילה החוזרת 'אבינו': "אבינו מלכנו רחם עלינו! אם היטבנו פועל אבינו אתה. ואם הרענו מעל אין לנו אלא אתה: אבינו אם גבר פשענו אבינו אתה. אתה צור ישענו אין לנו אלא אתה: אבינו אם הרבינו אומר אבינו אתה: זכור כי אנחנו חומר אין לנו אלא אתה: אבינו אם לך חטאנו אבינו אתה. אדון סלח לנו אין לנו אלא אתה: אבינו לך יהוה קוינו אבינו אתה. כי אתה אבינו אין לנו אלא אתה: אבינו לך פרשנו ישעל אבינו אתה. המציא לנו תעל אין לנו אלא אתה. אבינו חושה שלח משיח אבינו אתה. וציץ ישע תפריח אין לנו אלא אתה".³⁵

אותה זעקת לב ל"אבינו" חוזרת בקטע הזה **17 פעמים**. בסוף התפילה נזכרת המילה משיח, למרות שדוד פלוסר לא הכיר בכך בזמנו. האם ניתן להביע תפילה באופן ענו יותר מאשר בתפילה הזו? תפילות 'אבינו שבשמים' היהודיות היו מוצאות בקלות את מקומן בספרי התפילה של הכנסייה המשיחית הרשמית לאחר שינויים קלים.

גם באסופת פרקי אבות מדברים על אלוהים בתור אב. קליין מצטט מחשבה פופולרית בספר תפילה נרחב שכתב ב-1905. גם על קיר ביתנו נמצאת האימרה הזו בקלף פפירוס: "הִיָּה עוֹ כְּנֹמֵר, קֵל כְּנֹשֵׁר, מְדִיר כְּצַבִּי וְחֹזֵק כְּאַרְיֵה לַעֲשׂוֹת אֶת רִצּוֹן אֲבִיךָ שְׁבַשְׁמִים".³⁶ עשיית רצון אלוהים היא מוקד תפילתו של ישוע, כמו גם מאבק התפילה הלילי בגן גת שמני.

ערבי משיחי בעמדה בכירה אמר לאחרונה, שטוב יהיה אם העולם המוסלמי יכיר את הפרשנות העתיקה ביותר לכתבי הקודש. המוסלמים מקנים לעצמם זכות יחיד להבטחות אברהם, למרות שהן נוגעות לכל הגוים וליהודים. לכן הוא ביקש לתרגם לערבית את ספרי "המשיח בתנ"ך ובברית החדשה לאור חז"ל". ספרים אלו וחומר נוסף בנוגע לשליח שאול פורסמו כבר בתשע שפות, ביניהן רוסית, הונגרית, סינית וספרדית. מסר דומה קיבלתי בשנת 1968, כשרועי העדה הערבים בעיר העתיקה בירושליים ביקשו שאדבר בפניהם על התקווה היהודית למשיח. היה יכול להיות טוב לחלוק איתם גם את מסורות התפילה היהודיות העתיקות. כך התמונה המעוותת שיש למוסלמים על היהודים תוכל להתרכך.

³⁵ תפילת כל פה, אשמורות עמ. מב.

³⁶ Klein, "Israelitska böner" עמ. 172 ופרקי אבות 23, V.

מסר תפילת 'אבינו שבשמים'

על פי עדותם של אבות הכנסייה **טרטוליאן** ו**קיפריאנוס**, תפילת 'אבינו שבשמים' היתה "תפילת הקהילה שלימד האדון". **אוגוסטינוס** מספר שהיא לומדה למועמדים לטבילה. נאמר להם: "קבלו את היהלום היקר הזה ושימרו עליו. קבלו את התפילה שאלוהים בעצמו לימד". גם מסורת הכנסייה הפרוטסטנטית שאבה ממנה השראה מחודשת שוב ושוב. לכן גרעין התפילה נשזר במדריך האמונה של הכנסייה. נדרש ללמד "כשם שעל אב המשפחה להציג אותה בפני בני משפחתו". כך אנחנו מתפללים בפני אלוהים "מלאים אמן ובביטחון מושלם כמו ילדים אהובים לפני אביהם".

אלוהים הוא באמת אבינו: הוא חש מה שאבא חש כלפי ילדיו; הוא בוחן את התקדמותם כשם שאב בוחן את ילדיו; הם גורמים לו אושר; הבעיות שלהם מביאות אותו לידי דמעות; הוא סולה לשלומיאליות שלהם; ולבסוף הוא מוריש להם את כל מפעל חייו. אני זוכר שבקיץ 1955 חזרתי מישראל הביתה לאחר היעדרות של חצי שנה. בבוקר למחרת יצאתי עם בני איסמו בן השלוש לצפות בעבודות הבניה בבית השכן. בני לבש חליפת חורף כחולה. הוא לפת את ידי בחזוקה. לאחר שתיקה ארוכה הוא אמר: "אני ואבא'לה!" המילים האלו עוררו בי רגשות עזים במשך זמן רב.

מערכת היחסים בין אב ובנו מדגישה בדיוק את תחושת הביטחון. "רוח הבנים" החיה בתוכנו מלמדת לומר "אבא, אבינו". גם הנביאים חשו את אבהותו של אלוהים כלפי עמם. ישעיה כותב: "אתה יהוה אבינו גואלנו מעולם שמך" (16:16). "יהוה אבינו אתה אנחנו החומר ואתה יוצרנו ומעשה ידיך כולנו" (8:10). אין פלא שאותה תחושה משתקפת גם בתפילות הבוקר בסידור. אותו מסר מופיע גם במשל היוצר מספר ירמיה יח'. כשהחומר 'נשחת', היוצר היה מכין ממנו כלי חדש. חימר יכול להישבר כבר בשלב הפיסול ובוודאי שגם מאוחר יותר. אבל גם כלים שבורים ומרוסקים ניתן להפוך לכלי חימר עמידים בפני אש. על העיקרון הזה מבוסס המזמור הפיני: "רסיסים אין משליכם". ירמיה כותב: "כחומר ביד היוצר כן אתם בידי בית ישראל".

מה אמור להיות החימר ביד היוצר? במידה ולשים ומעצבים את החימר, הוא נחשב ל"רגוע" ו"מיושב". הוא חלק כמו משי ורך כמו חלב. הוא איננו מתמרד עוד נגד אצבעות היוצר. הוא מציית לנגיעתו הקלה ביותר. חימר לא ניתן להכריח. על כן יש לשכנע אותו ללבוש צורה חדשה. ירמיה כ:7 אומר: "פתייתי יהוה ואפת". הביטוי המדבר על פיתוי מצביע על שיכנוע ועל דירבון. אלוהים משכנע אותנו לציית לרצונו בעדינות ובסבלנות כמו אב המשכנע את ילדו הזועף. הדבר החשוב ביותר הוא דברו של אלוהים.

ספרות 'אבינו שבשמים'

על תפילת האדון נכתבו מאות ספרי הגות. כל אחד מהם הוא בעל יכולת להעשיר את קוראיו. הרבנים אומרים שתלמיד שהתעמק באותו לקח מאה פעמים שונה מתלמיד שהתעמק בו רק 99 פעמים. העיקרון יפה גם בנוגע לקריאת הבשורות. כדאי לטעום מספרי ההגות ולוודא שברור מה מתכוון כל מחבר לומר בספרו. אין לקרוא בספרים כאלו בחיפזון, ואולי בדיוק מסיבה זו השימוש בספרי הגות פחת באופן ניכר בזמננו.

אחד המחקרים הטובים ביותר הקשורים לעניננו הוא עבודתו בת 18 המאמרים של **אדולף ספיר**, המכונה "תפילת האדון"³⁷. העבודה הזו מקשרת את תפילת אבינו שבשמים למסר התנ"ך היהודי. ד"ר ספיר פירסם בזמנו 15 ספרים פופולריים. אדולף קיבל את ישוע בתור האדון והמשיח כבר בגיל 12. קרוביו ושכניו היהודים

³⁷ Adolf Saphir, D. D., The Lord's Prayer, 1st edition, London 1869, p. 420. הספר ניתן פורסם גם ע"י קרן אהוה משיחית בירושלים, 2001.

אמרו ש"רוח הקודש צלחה על בנו של ספיר והוא מסביר את כתבי הקודש בצורה שמעולם לא שמענו³⁸". זה משתקף גם בפרשנותו על תפילת אבינו שבשמים.

גם סיפרו של **בראד יאנג**, "**הרקע היהודי לתפילת האדון**"³⁹. מהווה עבודה בולטת נוספת. הספרון הזה, השופך אור על "הרקע היהודי" של תפילת האדון עוקב באופן שיטתי אחר התחזונונים השונים בתפילת אבינו שבשמים. בראד יאנג זכה לעבוד בתור עוזר המחקר של פרופסור **דוד פלוסר** וד"ר **רוברט לינדסי** בחקר האפשרות שבשורת לוקס קדמה לשאר הבשורות⁴⁰. סיפרו של יאנג נולד במרכז ללימודי יהדות ונצרות בירושלים (Center for Judaic-Christian Studies). לכן הספר משקף באופן מרענן את נקודות המבט העדכניות בקרב אירגונים משיחיים מקומיים.

ספרו הכתוב נורבגית של **מריאן אייגלס** היהודי, שכבר הזכרנו קודם, שיקף את מסקנותיו המעשיות. גם בו נכללה כמות לא מבוטלת של ציטוטים מספרות חז"ל. אולם רבי **גוטליב קליין**, שבסוף ספר זה מופיעה רשימה המפרטת את עבודותיו, מהווה את ההשפעה העמוקה ביותר על חייו, וקרנו רמה מזו של חוקרים אחרים. הוא גם היה איש תפילה.

במידה ואנו חפצים להישאר קרובים לשורשי התפילה, יש לפרוש מכמורת גם במים עמוקים. אין להסתפק בספרי פרשנות שונים. לפעמים חברים שואלים אותי אילו פרשנויות נחשבות לאמינות ואילו סדרות ספרים באנגלית כדאי לרכוש. במקרה כזה אני עונה שאת התנ"ך יש לקרוא "בין השורות" – כל מה שאנחנו זקוקים לו באופן מעשי נכלל בכתבי הקודש עצמם. אבל במידה ורוצים לדעת מה מצאו החסידים העתיקים בספר הספרים, יש לפרוש את המכמורת עמוק יותר. ורשת בעלת חורים קטנים מניבה את הממצאים היקרים ביותר.

זה כמובן דורש מוטיבציה מיוחדת והשתפשות בת מספר שנים בשפות המקור. בפועל זה אפשרי, במידה ומפעל החיים של החוקר עצמו מתמקד בחקר ההסטוריה של עם ישראל. בספרייה הביתית כדאי לכלול בעיקרון רק את מה שבאמת מפיק תועלת. האיגרת אל הרומים מזהירה לא להיות "משכילים בעינינו" (יא:25). ובסופה של האיגרת נאמר ש"אלוהים החכם לבדו לו הכבוד!" רק "הכתובים יכולים להחכים" (השניה לטימותיאוס ג:15). בקהילת היינולה יש לנו בחור אחד שנוהג לצאת לבשר ברחובות. לאחר שבא לאמונה, הוא חקר באופן שיטתי את כל הערות השוליים של הברית החדשה. זה לקח לו כארבע שנים. הייתי מסכים להחליף את הבקאות שלי בכתובים עם זו שלו תיכף ומיד. שווה לקרוא "בין השורות".

הספרות הנלווית לתפילת אבינו שבשמים עשויה לתת רושם טפל. אולם אל כל אחד מהכותרים שהזכרנו נלווה הסיפור האישי המעניין שלו. אחד מפרשני הברית החדשה היהודים הידועים ביותר הוא ד"ר **אלפרד אדרסהיים**. הוא נולד בשנת 1825 למשפחה יהודית והדהים את חכמי בית הכנסת של בודפשט באופן החי שבו היה מציג את דבריו. מלבד הונגרית שהיתה שפת אמו, הוא דיבר גם לטינית ושלט ביוונית, גרמנית, צרפתית, אנגלית, עברית ואיטלקית, כמו גם ביסודות ספרות חז"ל. פרי עטו מונה למעלה מעשרים עבודות גדולות וקטנות. "חייו ותקופתו של ישוע המשיח" בן שני הכרכים, כמו גם עבודה בת למעלה מ-400 עמודים העוסקת בנושא בית המקדש⁴¹, נמצאים כמעט על כל מדף ספרים בבתים מאמינים בארה"ב.

בפרשנותו על תפילת אבינו שבשמים הוא מזכיר כי "תפילות התלמוד מאוחרות בהרבה מזמנו של ישוע". "מצד שני, אי אפשר שלא להבחין ברוח האצילית של תפילת האדון. מבחינת המבנה, המטרה והתחזונונים שבה, היא יחודית לחלוטין; הביטויים הכלולים בה כגון 'אבינו שבשמים', 'מלכות האלוהים', 'סליחת חטאים', 'נסיון'

³⁸ A. Bernstein, Jewish witnesses for Christ, Keren Ahvah Meshihit, Jerusalem 1999, p. 445-447. זוהי עבודה בת 535 עמודים המספרת על כ-400 יהודים משיחיים בולטים, סיפור חייהם ופרי עטם.

³⁹ Brad Young, The Jewish background to the Lord's Prayer, Austin Texas, 1984, p. 46.

⁴⁰ ריסטו סנטלה – המשיח בברית החדשה לאור ספרי חז"ל, עמ. 34-38.

⁴¹ Alfred Edersheim, The Life and Times of Jesus the Messiah, London; the Temple, Its Ministry and Services, Michigan.

ורעיונות אחרים מיוצגים בספרות הז"ל במשמעות שונה מזו שהתכוון אדוננו – ולכן אין להם דמיון לנושאי התיאולוגיה היהודית". המכנים המשותפים וההבדלים הם שהיוו את מוקד מחקרו של אדרסהיים⁴².

א. לוקין ויליאמס, שחקר את שורשיה היהודיים של האמונה המשיחית, כותב: "תפילת האדון היא בעלת מבנה יהודי ותכנים יהודיים". היא "קצרה כל כך עד שילד יכול לזכור אותה בעל פה, ופשוטה כל כך עד שגם משוגע מסוגל להבין אותה"⁴³. הבה נזכור את המילים האלו כשננתח את חלקיה השונים של תפילת אבינו שבשמים "כשם שעל אב המשפחה להציג אותה בפני בני משפחתו".

⁴² Alfred Edersheim, the Life and Times of Jesus the Messiah, Vol. 1. p. 536, 1st edition 1883, Oxford
⁴³ A. Lukyn Williams, D. D., The Hebrew-Christian Messiah, London 1916, The Lord's Prayer pp. 162-167.

תפילה ראשונה

יתקדש שמך

בהסברים על עשרת הדיברות ועל תפילת האדון במדריך האמונה של הכנסייה תמיד שואלים: "מה פירוש הדבר?" שאלה זו מקבילה במדויק להנחייתו של רבי הלל, על פיה בסוף שיעור יש להסיק מסקנה "דבר הלמד מעניינו", כלומר "מה למדנו?" גם בבית הכנסת נהוג היה לשאול בארמית "מאי קא משמע לן?" כלומר "מה משמעות הדבר עבורנו?" **שואל** חוזר על הביטוי הזה חמש פעמים באיגרת אל הרומים.

מדריך האמונה מרכז את התפילה הראשונה ב'אבינו שבשמים' במילים הבאות: "שם ה' הוא קדוש בזכות עצמו; אבל בתפילה זו אנחנו מתפללים שהוא יתקדש בקרבנו. זה קורה כשמלמדים את דבר אלוהים בטהרה ובכבוד ותיים על פיו בקדושה כילדי אלוהים". סגנון החיים חייב לתמוך את נושא השיעור.

קידוש השם הוא לקח מרכזי בתנ"ך היהודי. הוא נראה בדיבר השלישי, על פיו: "לא תשא את שם יהוה אלהיך לשוא כי לא ינקה יהוה את אשר ישא את שמו לשוא". ועדת תרגום הכתובים החדש לפינית ניסחה בהתחלה את הדיבר כך שהוא יאסור על "שימוש לא נכון ושבועה לא נכונה". גירסתו הסופית של הדיבר היתה: "אל תשתמש לרעה בשם ה' אלוהיך". זה אמנם הנושא הנכון, אולם הביטוי לשוא, כלומר לחינם, סולק. גם התרגום הארמי משתמש במילה למגנא, כלומר לגיני. מדובר כאן על שימוש חינם בשמו הקדוש של ה'.

ישוע אמר: "לא כל הקורא לי 'אדון אדון' יבוא אל מלכות השמים!" "למה אתם קוראים לי 'אדון אדון' ואינכם עושים את דברי?" (לוקס ו:46; מתי ז:21). הצעירים היום חוזרים באופן מוגזם על המילה 'אדוני' בתפילותיהם. גם שימוש מופרז בשפת יומיום צורם לאוזן. כמוכן שהקהילה אוהבת את הצעירים האלו. אבל במידה והם זורעים חוסר תשומת לב, לא ניתן להשתמש בהם בקנה מידה ציבורי נרחב יותר. יש למתן את השימוש בשם ה'.

יחזקאל לו:23 חבוי ברקע תפילת אבינו שבשמים: "וקידשתי את שמי הגדול המהולל בגוים אשר חיללתם בתוכם". כבר בפסוק 21 הוא מתלונן על שבית ישראל **חיללו** את שם ה'. התרגום הפיני החדש משתמש במילה 'הכתימו' שמצביע על התלכלכות מסויימת. אולם לא על כך מדובר כאן. קדושת ה' חוללה בהקשר עבודת אלילים. בעברית אפשר לשחק עם מילים בעלות צליל דומה ומשמעות שונה או הפוכה. המילים מחולל ומחולל הן זוג כזה. המילה מהולל באה מהמילה הללויה. במקום שבית ישראל יהלל את שם ה', הם חיללו אותו ב"דרכם ובעלילותם". עלינו להדגיש בהקשר הזה שנחיה כשם שאנחנו מלמדים.

רעיון הקדושה בכתבי הקודש

המקרא תמיד מחבר בין קדושה ומוסריות. עבודת האלילים נקשרה בדרך כלל לחוסר מוסריות. ישראל זכו לשמוע: "אתם תהיו לי ממלכת כוהנים וגוי קדוש!" (שמות יט:6). אלוהים חזר מספר פעמים על המאמר: "והייתם קדושים כי קדוש אני" (ויקרא יא:44; יט:2 או כ:26). ישעיה קורא לה' 15 פעמים בכינוי "קדוש ישראל". ישעיה נה:5 מספר ש"גויים -- אליך ירוצו למען יהוה אלהיך ולקדוש ישראל כי פארך". רבי דוד **קמחי** (הרד"ק) אומר למשל שהביטוי "חסדי דוד הנאמנים" מצביע על המשיח, רועה הגוים. גם התהילים מדברים על קדוש ישראל. ישעיה סג:10 מספר שהעם "מרה ועצב את רוח קודשו". כאן מדובר על קדושת אלוהים בכתבי הקודש, וה' "לא ינקה" את המחלל את שמו.

גוטליב קליין מסביר על קידוש השם לאור סידור התפילה. מתי ולוקס שניהם חשו שהחלק הזה כל כך חשוב ולכן שניהם תיעדו אותו. קליין אומר ראשית ש"שם ה' יתקדש כשמלכותו תבוא ונעשה רצונו". **במסכת**

סופרים י"ד:כ"ב מובאת תפילה שלשונה: "יתגדל ויתפאר ויתקדש שם מלך כל המלכים בעולם אשר ברא ברצונו – ותבוא מלכותו".

אולם המכנה המשותף החשוב ביותר נמצא בתפילת ה**קדיש**, שהיתה קיימת כבר לפני תקופתו של ישוע, וישוע בוודאי הכיר אותה בעל פה. היא מזכירה את השבח שמופיע בתפילת אבינו שבשמים ונהוג לקרוא אותה באירועים שונים: "יתגדל ויתקדש שמה רבא (שמו הגדול). בעלמא די ברא ברעותה וימליך מלכותה (תבוא מלכותו) בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל, בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן". הקהילה עונה לרב: "יהא שמה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא אמן"⁴⁴.

קליין העריך כי תפילת אבינו שבשמים מצביעה באופן חבוי גם על תחיית המתים. הוא כותב: "שיעור עתיק אחד מלמד כך: הקב"ה מקים מתים מעולם הזה למען יתקדש שמו הגדול. לכן עלינו להתפלל: יתקדש שמך, תבוא מלכותך; כשתמלאנה תפילות אלה, תתגשם התחיה – זו למעשה תפילה משיחית שרק ישוע יכול היה להתפלל בזמנו. היא הדבר האישי ביותר שיש לנו מישוע. כל התקוות והציפיות בלבן החרד של ישוע מתלכדות בתפילה זו והרוח הממלא את אותה עשתה נסים בלבב אנוש".

בעניין היותו של ישוע דמות הסטורית **קליין** קובע שכאן אנחנו רואים את ישוע "במסגרת שלו". "רקע התפילה הוא יהודי באופן כל כך אמיתי, שרק דמיון פרוע ומשוגע יכול לצמצם את ישוע ההסטורי לדמות רעיונית או לגיבור כת". "מחקרים בהסטוריה של הדת מעולם לא ניסו למצוא גורמים שניתן להשוות לתפילה היחודית הזו, ובזה הם גם לא יצליחו".

תפילה שניה תבוא מלכותך

מדריך האמונה שואל על התפילה הזו: "מה פירוש הדבר?" ועונה: "מלכות האלוהים אכן תבוא גם בלי התפילות שלנו; אולם אנו מתפללים בתפילה הזו שהיא תבוא אלינו". זה יקרה "כשהאב השמימי יתן לנו את רוח קודשו, כך שאנחנו נאמיין על פי חסדו בדברו הקדוש ונחיה באושר בחיים האלה ולאחר מכן בנצח". גם כאן מדובר באמונתנו ובחיינו. כאן מתגלם גם החזון הכפול לגבי מלכות האלוהים.

ממשיותה של מלכות האלוהים נראית בבשורות ובדרשות השליחים. על מתי היה חביב יותר הביטוי 'מלכות השמים' שבה נמנעים מלהגות את שם ה'. ישוע בישר: "שובו כי קרבה מלכות השמים" (מתי ג:2; ד:17 וכן י:7). הוא בישר את בשורת המלכות (ד:23; ט:35). הוא הבטיח: "אשרי עניי רוח כי להם מלכות השמים" (ה:3). החזון הכפול לגבי מלכות האלוהים מצביע כאן על מציאות רוחנית. מלכות השמים הזו מותקפת כבר בימינו. הוא גם הזכיר שהיא "בקירבכם", כלומר בתוכם (לוקס יז:21).

נקודת המבט הנצחית של הדרשה

מלכות האלוהים מתגשמת בחיי המאמינים. מצד שני המסר על מלכות השמים מתגשם גם בנצח. משליו של ישוע על אופיה של מלכות השמים בפרק יג' בבשורת מתי מצביעים על חיי העולם הזה ועל חיי הנצח כאחד. כך מתמלא רצון אלוהים "כמו בשמים כן גם בארץ". דוגמתו של ישוע נשמרה גם בדרשת הבישור. לוקס, שגם במעשי השליחים חקר את שיעורי הקהילה הראשונה, מזכיר את השלב הראשוני שבו שלח ישוע 70 תלמידים לבשר ש"קרבה מלכות האלוהים" (לוקס י:9).

השליחים שימרו את המסורת הזו. פיליפוס "בישר את מלכות האלוהים" (מעשי השליחים ח:12). שאול אמר ש"רק בצרות רבות נבוא אל מלכות האלוהים"; הוא "דיבר על מלכות האלוהים"; הוא "באר והעיד על מלכות האלוהים" והוא "בישר את מלכות האלוהים ולימד להכיר את ישוע המשיח" (מעשי השליחים יט:8; כ:25; כח:23,31). היום המסר על מלכות האלוהים מתחיל להיעלם. תשומת הלב למסר הזה מסוגלת להוביל את כל המאמינים לאחדות. כך נהפוך "למבשרי ולמאמיני המלכות". כך אנחנו מתפללים גם בתפילת אבינו שבשמים.

המילה העברית מלכות מצביעה על הממלכה שבה מולך, על פי ספרות חז"ל, "מלך המלכים". ספר דניאל, שמדגיש גם את תחיית המתים, אומר על "בר אנש": "ולה יהיב שלטון ויקר ומלכות (שלטון, כבוד ומלכות) וכל עממא אמיא ולשניא לה יפלאון שלטנה שלטון עלם די לא יעדה ומלכותה די לא תתחבל" (דניאל ז:14, ארמית) בפסוק הזה מתבטאת גם מצוות הבישור.

מצד שני דניאל ב:44 חוזה ש"מלכיא -- יקים אלה שמיא (אלוהי השמיים) מלכו די לעלמין לא תתחבל -- והיא תקום לעלמיא". הפסוק הזה נפתח אלינו לאחרונה, מכיון שבמזרח הרחוק קיימת מסורת שמדברת על "אלוהי השמים". במוזיאון המפורסם בטאיפיי ראיתי איך סינים מקיפים מזבח אבן פשוט שהיה מוקדש ל"אלוהי השמים". סופר להם שהדת העתיקה ביותר בסין היתה אמונה ב"אלוהי השמים" הזה. קיבלתי גם ספר שמסביר כיצד משתקף סיפור הבריאה באידאוגרמים (האותיות) הסיניים⁴⁵. התמונות שהם מייצגים כוללות למשל את תיבת נח ואת שמונת ה"ניצולים".

C. H. Kang and Ethel R. Nelson, The Discovery of Genesis – in the Chinese language, St. Louis 1979, ⁴⁵ p. 139. המחקר מבוסס על עבודה הלקוחה מ-48 תחומים ומנחת מאות אידאוגרמים סיניים ויפניים.

הדבר ראוי לציון מכיון שגם נחמיה, שחזר מארם נהריים לירושליים, "התפלל לפני אלוהי השמים" ו"לאלוהי השמים" (א:4; ב:4). השמים הם מציאות שמשתקפת בספר דניאל ובחזיונות יחזקאל כאחד. האם הותירה גלות בבל היהודית את חותמה על דתות המזרח הרחוק?

ישוע עמד למשפט על גידוף שם ה', מכיון שבנוכחות הכהן הגדול הוא רמז על היותו **בן האלוהים**, שישב "לימין הגבורה" (מתי כו: 64-65). נוסח ההודיה שבסוף תפילת אבינו שבשמים מזכיר את המחשבה החזונית "לית הזו: "כי לך הממלכה, הגבורה והתפארת לעולמי עולמים". ישוע לא נשפט על בסיס עדויות, אלא בתור אשם על גידוף אלוהים. הוא נאשם על שכינה את עצמו "בן האלוהים".

פרשן התנ"ך היהודי המוביל בימי הביניים, **רש"י**, אומר בפשטות על בר אנש מספר דניאל, ש"הוא מלך המשיח". **במצודת דוד** כתוב ש"זהו רמז למלך המשיח". המדרש מסביר שאלוהים אומר במזמור קי' "שב לימיני" למשיח. **ילקוט שמעוני ותלמוד נדרים ל"ב**; מספרים שאלוהים הושיב את אברהם לשמאלו ואת המשיח לימינו. אין פלא שבקרב הרבנים חל איסור להיקרא בשם "בן האדם", "כי יהיה עליו להתחרט על סופו". זה היה לדעתם בחזקת גידוף.

למלך היתה גם **סמכות לשפוט** את נתיניו. בשורת יוחנן מציגה רעיון שאיננו מתבהר מיד לקורא. כשישוע הודה שהוא בן האלוהים, הוא אמר שאלוהים "נתן את כל המשפט לבניו". ו"גם סמכות נתן לו לעשות משפט" (יוחנן ה: 22,27). בדברו על עצמו, ישוע השתמש יותר מכל בכינוי "בן האדם". הכינוי חוזר בבשורות 84 פעמים. שם הצופן הזה כולל את פעילותו בעולם ובביאתו השנייה. הוא גם מצביע במרומז על תחיית המתים.

רעיון המלכות במקורות יהודיים אחרים

אפילו **סעודת האדון** נקשרת לציפיה למלכות האלוהים. בסעודת סדר הפסח מרימים **ארבע** כוסיות. הראשונה פותחת את הערב והיא נקראת **קידוש**. השניה היא **מגיד** שפותח את סיפור ההגדה, ואז קוראים את ספר שמות פרקים ז-יב, המספרים על יציאת מצרים. ישוע פרש את סעודת האדון בהקשר הכוס השלישית. היא נקראת **כוס הברכה**. הכוס הרביעית, שאותה ישוע לא שתה בליל הסדר, נקראת **כוס המלכות**. עליה אמר ישוע "לא אשתה מעתה מתנובת הגפן עד כי תבוא מלכות האלוהים" ו"עד כי ימלא במלכות האלוהים" (לוקס כב: 16-18). אותה ציפיה למלכות האלוהים משתקפת בתפילת אבינו שבשמים⁴⁶.

כבר ראינו שתפילת ה'**קדיש**' היא תפילה לקידוש שם ה' וכוללת את המילים 'מליך מלכותו'. הצגנו גם את הערתו של רבי קליין, לפיה על התפילה להכיל את **הזכרת השם** ואת **הזכרת המלכות**. בספרו של קליין, הדן בהיותו של ישוע דמות הסטורית, הוא כותב שישוע "השתמש בכינוי המשיח 'בן האלוהים'" ושהוא "מתייחס בכירור בדרשתו האפוקליפטית במתי כד: 30 לפרק השביעי בספר דניאל". בפסוק נאמר "אז יראה אות בן האדם בשמים". על כן הכינוי הזה תמיד מרמז על ביאתו השנייה של ישוע.

במחקרו על תפילת אבינו שבשמים, קליין דן ארוכות בעובדה שהתפילה המתועדת על ידי לוקס מתמקדת בנושא רוח הקודש והיא קשורה לתחיית המתים. רבי **פנחס בן יאיר**, שחי במאה השנייה לספירה, הכין רשימה של כל המעלות המקנות לאדם זכות לקבל מרוח הקודש. באותו הקשר כותב קליין: "רוח הקודש היא בגדר דרישה נחוצה לתחיית המתים". בית ישראל יזכו לקבל את רוח הקודש "באמצעות תשובה גדולה". הביטוי 'תשובה גדולה' נקשר ליום יהוה במלאכי ג: 23.

⁴⁶ Risto Santala, The Midrash of the Messiah, The meal of the Messiah in Midrash Ruth, Keren Ahvah Meshihit, Jerusalem, 2000, 326 pages

קליין מסביר שתפילת אבינו שבשמים היתה בעיקר **תפילת הטבלה**. טבילה סימלה פעולה של היטהרות. הקרטריונים לקבל אותה היו תשובה ווידוי חטאים. יוחנן המטביל חזה שישוע יטבול את השייכים לו גם "ברוח הקודש ובאש" (לוקס ג:16). קליין מספר שבעבר נהגו להתכונן לטבילה בתפילה שלשונה: "תצלח עלינו רוח קודשך ותטהרנו". קליין דן ארוכות על הבטחות רוח הקודש בתנ"ך ובהקשר זה על התחדשות ישראל. הרעיון המרכזי נמצא גם בהבטחת ספר יואל שמדברת על שפיכת רוח הקודש על כל בשר. ביואל ב:28-30 מובטח גם כי "לא יבושו עמי לעולם".

את מסקנת המחקר מרכז קליין במילים הבאות: "ידועה לנו **צורתה המקורית (Urgestalt)** של תפילת אבינו שבשמים כפי שמתי תיעד. רק בצורה הזו, כפי שהארנק אמר, יש לה "קשר דם" לתפילות היהודיות וזוהי בדיוק הראיה לאמיתותה". גם התפילה השנייה, המבקשת את בואה של מלכות האלוהים, מקושרת למסורת היהודית.

תפילה שלישית

יעשה רצונך כמו בשמים כן גם בארץ

מדריך האמונה מסביר: "רצוננו הטוב ומלא החסד של אלוהים נעשה גם בלי התפילות שלנו; אבל אנחנו מתפללים בתפילה הזו שרצוננו יעשה גם בקרבנו". על מנת להשיב על השאלה במה זה מתבטא, המדריך עונה: זה קורה כשאלוהים "מחזק אותנו ומגן עלינו, על מנת שנאחזו בנאמנות כדברו וכאמונה עד לסוף חיינו".

בסיפרו על תפילת אבינו שבשמים אומר **מריאן אייגלס** שהתפילה השלישית היא "**en vanskelig bønn**", כלומר תפילה קשה. וזה נכון! ראשית יש סיבה לענות על הדרישות שקבעו רבי הלל ושאלו בשאלתם: "מה אומר לנו הדבר הזה?" "מה נענה על כך?" התשובה מבוססת על אבחנותיו ונקודת המבט האישיות של כל אחד.

התרגום הנורבגי והפיני מלמדים כאחד להתפלל: "יקרה רצונך!" סידור התפילה היהודי חוזר בתחילת תפילות שונות על הביטוי הישן "**יהי רצונך מלפניך**". כאן עולה הקשר לליקחו של ישוע על התפילה השלישית. כל תפילה מכוונת אל **רצון אלוהים** ולא אל רצון אדם. עלינו לעשות את חפצו. המילה היוונית **גינמאי** פירושה לקרות, להיות, להתקיים ולהיעשות. לכן עדיף לתרגם אותה: "**יעשה רצונך!**"

רצון אלוהים בחיי המאמינים

ישוע בעצמו התפלל את התפילה הקשה הזו בגן גת שמני: "אם יוכל להיות תעבור נא מעלי הכוס הזאת אך לא כרצוני כי אם כרצונך". "אם לא תוכל הכוס הזאת לעבור ממני -- יהי כרצונך". והוא "הוסיף ללכת ויתפלל שלישיית באמרו עוד הפעם כדבר הזה" (מתי כו: 39-44). מרקוס יד' חוזר רק פעם אחת על "לא את אשר אני רוצה כי אם את אשר אתה -- ויוסף לסור ויתפלל באמרו עוד הפעם כדברים ההמה" (36, 39). וישוע החל "להשמים ולמוג" ונפשו היתה מרה עליו עד מוות (34-33). אחת ממטלותיו של הכהן הגדול בעבודת הכפרה היתה תפילת הפגעה. פרופסור **אוסמו טילילה** אמר בזמנו לסטודנטים, שסבל גת שמני היה חוויה כואבת יותר מהמוות על הצלב.

גם לאדם צעיר קשה לבטא את התפילה הקשה הזו. אולם בגיל 15 למדתי שזו התפילה החשובה ביותר. באותה תקופה בחיי נהגתי לעסוק בסוגי ספורט מסוכנים כמו התעמלות מכשירים וקפיצת קרש לבריקה. תמיד לפני שהייתי יוצא למסיבות ערב של חוגי ספורט ולתחרויות, הייתי כורע על רצפת הדר הרחצה לפני הכיור ומבקש שרצון אלוהים יתגשם בחיי. עשרות שנים לאחר מכן, אמי שאלה אותי מה הייתי עושה שם, מכיון שהדירה כולה היתה רועדת. אז חלקתי עימה את סודי. גם בעבודתי ובבחירת בת זוגי השתמשתי באותה שיטה. טובו של אלוהים כמעט מבייש, מכיון שאני ילד מבית טוב וזכיתי לחיות שלושת רבעי מאה בריא.

בתור בוגרים אנחנו חווים נסיונות קשים יותר. בנושא הזה אין הבדל בין אדם מאמין ולא מאמין. האיגרת הראשונה לפטרוס ה: 9 אומרת ש"עינויים כאלה באו גם על אחיכם אשר בעולם". במיוחד סרטן היא מחלה מאוד דמוקרטית, שלא ניתן לבחור על פי רצוננו. אולם אסור לנו "להתאונן" (איגרת יהודה 16). במצבים קשים על אדם בוגר ללמוד להתפלל לאלוהים: "יעשה רצונך!" זה לא קל כשמחלה קשה מונעת חיים נורמליים; כשנאלצים לגדל ילד נכה; אם אין עבודה; אם מאבדים ילד יקר; אם בן או בת הזוג חולה – אכן, אפשר להמשיך את הרשימה. במצב כזה עלינו לשיר: "דרכך היא אכן הטובה ביותר / אם איננו חשים זאת / גם אם נגיע אל גיא צלמוות / או אל עינניים ודמעות".

פעם פגשתי מצורע בביקתת קש קטנה בנמיביה. פצעו החולה הפתוחים נטפו מוגלה והיה קשה לנשום בביקתה. בקניה, ילד נכה אחד התהלך כמו כלב על ארבע בקרב הבריאים. בטאיוון ראיתי איך מיישרים את

גבם של חולי שיתוק ילדים בעזרת פטיש ואיזמל. כך צעיר שחי את כל חייו בתנוחת עובר לומד לשבת ולהשתמש בכסא גלגלים חשמלי. בערך אחד מתוך כל עשרה ילדים בטאיוון נולד חולה בשיתוק ילדים. הבשורה מלמדת לשים לב לזולת הסובל והחולה. אולם האם מסוגל החולה בעצמו להיות מרוצה ממצבו הקשה? מכאן מילות השיר: "סבלות ויסורי העולם הם מעבר לדמיון הפרוע שלנו!"

אשה פינית בשם מרים חלתה בגיל 19 בדלקת פרקים. במשך יותר מארבעים שנה היתה המחלה מלווה תמידי. באותה תקופה הפכו גם חיי האמונה לעניין חשוב. עכשיו היא אומרת בתודה, לאחר שעברה 38 ניתוחים, ש"כולם הצליחו וכולם הביאו תועלת". גישה כזו מעודדת שותפים לגורל.

ישעיה סג' מזכיר ראשית את "חסדי יהוה" ואיך הוא "היה להם למושיע". פסוק 9 ממשיך: "בכל צרתם לו צר ומלאך פניו הושיעם, באהבתו ובחמלתו הוא גאלם". על פי הרבנים כאן מדובר במשיח.

הפרשנות הנרחבת הידועה מ**לבי"ם** מציגה ב**מצודת דוד** את "מלאך פניו: מלאך המשמש לפניו, הושיעם בשליחות המקום". **באור העניין** מפרש ש"ייצר לו כאילו היה צרה לו לעצמו, ועל ידי כך מלאך פניו הושיעם, הושיעם תמיד על ידי שליח של פניו והשגחתו כי היתה השגחתו דבוקה עימהם תמיד⁴⁷". "כי באשר הוא בעצמו עונה ונתנסה יכול לעזור את המנוסים" (האיגרת אל העברים ב:18). יסורים הם כלי עזר בידי אלוהים. בזמן נסיון אלוהים נמצא לידנו. יסורים הם שמלמדים אותנו להתפלל: יעשה רצונך!

נקודות המבט של התרגום העברי

תרגום **דליטש** של הברית החדשה לעברית, כמו גם התרגום המודרני, משתמשים בביטוי '**יעשה רצונך**'. כאן מתבטאת החשיבה היהודית שכלל מתי. פירושה ש'**תרחש** רצון אלוהים'. גם התרגום האנגלי מתרגם: '**Thy will be done**' זו נקודת מבט אקטיבית. האיגרת אל האפסים ב:10 מדברת על אותו נושא. אנחנו נבראנו "למעשים טובים אשר הכין האלוהים מקדם למען נתהלך בהם".

המעשים הטובים אינם מעשי התורה. הם כוללים ביקור חולים, אירוח זרים וניחוח גויים. שאלו מדבר על כך בהשתמשו במילים היווניות 'אָרְגָה קְאָלָה' ו'אָגָאָת'ה' (*erga kala, agatha*). לרעיונות האלו ישנם ביטויים תואמים גם בעברית: 'מעשים טובים' ו'מעשי צדקה'⁴⁸. הרבנים מדגישים ש"האדם נברא רק למען יתאמן במעשים טובים". ואכן יש צורך להתאמן!

מדריך האמונה מדגיש בהסבר על התפילה השלישית ב'אבינו שבשמים' ש**דבר אלוהים, אמונה וחיים** קשורים זה בזה. מנכ"ל מכון היהדות של "דליטש" בגרמניה (Institutum Judaicum Delitzchianum), פרופסור ק. ה. **רֶנְדְּסְוֶרְף** אמר בזמנו, שבסוף כל דרשה הוא מציג בפני שומעיו מה ניתן "לעשות" לאור המסר ששמעו.

מהו רצון אלוהים?

חשוב שרצון אלוהים יתמלא "בקרבנו". אבל מהו רצון אלוהים? האיגרת הראשונה לטימותיאוס ב:4 מנסחת בבירור: "חפצו שיוושעו כל בני האדם ויגיעו להכרת האמת". האיגרת השניה לפטרוס ג:9 אומרת את זה

⁴⁷ **מלבי"ם** נביאים כתובים, מקראי קודש, ירושלים, תשי"ט, ע. 201.

⁴⁸ ראה טיטוס ב:14, ג:8 וכן ג:14, כמו גם השניה לטימותיאוס ב:21 וכן ג:17.

אחרת: "ולא יחפץ באבוד איש כי אם בפנות כולם לתשובה". זה חסר טעם לעשות מעשים טובים אם לא התמסרנו לאלוהים ולא שבנו מחטאינו. ישוע לא רצה ש"יאבד אחד מן הקטנים האלה" (מתי יח:14). הוא גם אמר: "וזה רצון האב אשר שלחני כי -- לא יאבד לי איש: וזה רצון שולחי אשר כל הרואה את הבן -- יהיו לו חיי עולמים" (יוחנן ו:39-40).

רצון אלוהים מתגשם בקרבנו באופן הטוב ביותר כשהאמונה הופכת לעניין אישי. המילה העברית **רצון** מביעה לעתים הסכמה או שהדבר רצוי למישהו. בתחילת פרק מב' בספר ישעיה, שהוא אחד מנבואות המשיח המרכזיות, מדובר על "עבדו בחירו" של אלוהים ש"לא יצעק ולא ישא ולא ישמיע בחוץ קולו: קנה רצון לא ישבור ופשתה כהה לא יכבנה: והוא ניתן "לברית עם לאור גוים". אל המילה **בחירי** בתחילת הפרק נלווה גם המאמר "נפשי רצתה בו".

במזמור קמז:11 אנחנו מוצאים את הרעיון הזה במילים: "**רוצה** אדוני את יראיו". על מנת לרצות משהו, עלינו להתאהב בו ולהתחבב עליו. ישוע אמר: "אם אהבתם אותי את מצוותי תשמרו". וגם "אם תשמרו את מצוותי תעמדו באהבת" (יוחנן יד:15; טו:10). יוחנן כפי הנראה זכר את דבריו אלו של ישוע כשהוסיף באיגרת יוחנן הראשונה ה:3 את המשפט: "אהבת אלוהים היא שנשמור את מצוותיו ומצוותיו אינן כבדות".

בהשוואה ל-613 דרישות התרי"ג, משעול האמונה הוא פשוט יותר. הוא מוליד מערכת רצון דו צדדית שבה אנחנו רוצים דברים רוחניים. המאמין איננו רק "שותף שקט" העוקב בפסיביות מהצד. האמונה פירושה התמסרות פנימית לידי המושיע. אז מתגשמים דבריו של שאלו: "רצתה נפשי בחולשות ובחרפות ובצרות וברדיפות ובמצוקות בעד המשיח" (השניה לקורינתים יב:10). רצון אלוהים קיבל עדיפות ראשונה בליבו.

'התפילה הקצרה' שלימד אדוננו

רבי אליעזר, שהיה בעל השפעה בשנת 90 לספירה בערך, דיבר על 'תפילה קצרה'. בדיוק כזו תפילה מיוצגת בתפילה השלישית באבינו שבשמים. "במצב סכנה יש לומר: עשה רצונך בשמים ממעל ותן נחת רוח ליראיך מתחת והטוב בעיניך עשה"⁴⁹! האמונה היא השתדלות לברר מה נחשב לבעל ערך בעיני אלוהים.

בהחלט ניתן לומר שאכן אלוהים עושה את רצונו בשמים בלי שנבוא להתערב. הרי מזמור קלה:6 אומר: "כל אשר חפץ יהוה עשה בשמים ובארץ בימים וכל תהומות". וכן "ואלהינו בשמים כל אשר חפץ עשה" (מזמור קטו:3). תפילת אבינו שבשמים מוסיפה לנו מימד קוסמי שעליו מדברים גם ספר דניאל וספר ההתגלות. אולם הדבר הבטוח ביותר הוא להשאיר את הארכיטקטורה השמימית לאלוהים. איוב לח:33 שואל בחוכמה: "הידעת חוקות שמים אם תשים מְשִׁטְרוֹ בארץ?"

אנחנו מתפללים שרצון אלוהים יעשה "בשמים כמו גם בארץ". גם אם אלוהים מברך אותנו בידו השמאלית, זה עדיין חלק מחיינו. יעקב ברך את בנו האהוב יוסף בבקשו שאלוהים "יברכך ברכת שמים מעל ברכת תהום רובצת תחת". גם משה הצטרף לתקווה הזו שאלוהים יברך את יוסף "ממגד שמים מטל ומתהום רובצת תחת" (בראשית מט:25; דברים לג:13). יכול להיות שבסופו של דבר חוויות ה'מגד' שלנו באות מהתהומות שאליהם אנחנו מובלים. ספר המקבים א' ג:60 אומר: "יעשה כרצונו בשמים!" כך לימד ישוע.

'התפילה הקצרה' בסידור נקשרת בעיקר למצבי סכנה בחיים ולמסעות. במצבים כאלו יש להיות מוכנים לכל הפתעה אפשרית. בזמנו של ישוע, שיירות עולי הרגל היו מלווות במשמרות בטיחות כדי לאבטח את המתנות העולות לירושלים. ובכל זאת היו סכנות שאיימו על הנוודים. על כן בסידור התפילה נכללת גם **תפילת הדרך**. גרעינה הוא במילים: "יהי רצון מלפניך יהוה אלוהינו ואלוהי אבותינו שתוליכנו לשלום ותצעידנו לשלום

⁴⁹ מסכת ברכות כ"ט;ב

ותדריכנו לשלום ותגיענו למחוז חפצנו לחיים ולשמחה ולשלום ותצילנו מכף כל אויב ואורב וליסטים וחיות רעות בדרך ומכל מיני פורענויות המתרגשות ובאות לעולם ותשלח ברכה בכל מעשה ידינו ותתננו לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואינו ותשמע קול תחנונינו. כי אל שומע תפילה ותחנון אתה: ברוך אתה יהוה שומע תפילה: מימיני מיכאל ומשמאלי גבריאל ומלפני אוריאל ומאחורי רפאל ועל ראשי שכינת אל⁵⁰."

אנשים רבים מתפללים כשהם מתניעים את הרכב. יש כאלה שמתפללים שאלוהים יגן עליהם "מקדימה ומאחורה, מימין ומשמאל, מלמעלה ומלמטה". גם בניסוח כזה ישנם ביטויים מהמסורת היהודית. הדיקן השוויצרי המנוח **סמואל קולינג** היה מתפלל בגרמנית: "הגן עלינו מפני אחרים ועל אחרים מפנינו!" בעצמי אני מתפלל שאהיה כה ענו עד שלא אתעצבן על העוקפים אותי ולא אתגאה במהירותה של מכונית.

⁵⁰ סידור התפילה השלם, עמ' 134-135.

תפילה רביעית לחם חוקנו תן לנו יום יום

מדריך האמונה מסביר: "אלוהים בהחלט נותן גם בלי התפילות שלנו לחם לכל בני האדם יום יום, אפילו לרעים; אבל אנחנו מתפללים בתפילה הזו שהוא ילמד אותנו להודות על הלחם שאנו מקבלים כל יום". כנראה שאשתי הבינה את העניין באופן תת מודע כשאמרה: "הרי כאן מדובר על הודיה". כך גם בהוראות הזו".

התפילה הרביעית היא היחידה שבה אנחנו מבקשים משהו חומרי לעצמנו. שלוש התפילות הפותחות קשורות למערכת היחסים שלנו עם אלוהים. שלוש האחרונות קשורות לשקידתנו הרוחנית.

מה פשר 'לחם חוקנו'?

אנחנו נוטים לצמצם את משמעות התפילה הרביעית ללחם מילולי בלבד. בנמיביה לא נוהגים לאפות לחם, ושם מתפללים שאלוהים יתן לא את לחם היום, אלא את דייסת היום. התפילה מיוחסת למחיה ולפרנסה. מדריך האמונה מצרף רשימה ארוכה של צרכים אנושיים שונים: "אוכל, שתיה, בגדים, נעליים, בית, מקלט, שדה, מקנה, כסף, קניין, בן או בת זוג יראי שמיים, ילדים יראי שמים – בריאות, מנהגים טובים, מוניטין טוב, חברים טובים, שכנים נאמנים וכיוצא באלה". האדם המודרני יכול להוסיף לרשימה הזו את הטלוויזיה, את המיקרוגל, את המכונית, את המחשב, את בקתת הקיץ ואת סירת המפרש. אולם האם כל זה נחוץ לנו?

צרכיו הבסיסיים של האדם אינם רבים. אנחנו מתפללים בספר משלי ל:8: "הרחק ממני דלות ועוני אל תתן לי הטרפני לחם חוקי". כשישוע שלח את תלמידיו לעבודת ההתנדבות, הוא אמר: "לא תקחו זהב ולא כסף ולא נחושת בחגוריתכם; ולא תרמיל לדרך ולא שתי כותנות ולא נעליים ולא מטה כי שווה הפועל די מחייתו" (מתי י:9-10). ישוע המשיך את נושא הלחם מתפילת אבינו שבשמים במתי ו:31-32: "לכן אל תדאגו לאמר מה נאכל ומה נשתה ומה נלביש: כי את כל אלה מבקשים הגוים הלא ידע אביכם אשר בשמים כי אתם צריכים לכל אלה".

רבי אליעזר שהצגנו למעלה לימד: "כל מי שיש לו פת בסלו ואומר מה אוכל למחר אינו אלא מקטני אמונה"⁵¹. רבי אליעזר התעניין "בעולם הבא ובימות המשיח". יתכן שהוא הושפע מהמשיחיים הראשונים? לא נוכל לקבוע בודאות. בכל מקרה, בשלב מסוים הוא הסתבך במעצר בית בעיר לוד. גם ישוע דיבר על "קטני האמונה". אליעזר השתמש גם במילים אחרות שמשקפות את הבשורה: "רבי שמעון בן אלעזר אומר ראית מימיך חיה ועוף שיש להם אומנות והן מתפרנסין שלא בצער והלא לא נבראו אלא לשמשני ואני נבראתי לשמש את קוני -- כשאדם בא לידי חולי או לידי זקנה או לידי יסורים ואינו יכול לעסוק במלאכתו -- אז "התורה נותנת לו אחרית ותקווה"⁵². במצבים כאלה עלינו "להישען על אבינו שבשמים"⁵³.

תפיסות שונות לגבי לחם חוקנו

⁵¹ תלמוד סוטה מ"ח;ב

⁵² תלמוד קידושין פ"ב;א

⁵³ סוטה מ"ט;א

המלומדים התווכחו על משמעות "לחם חוקנו". אב הכנסייה **אוריגנס** (185-254 לספירה) שהיה בקיא יותר ביוונית מאשר הלשונאים המודרניים, תמה על שהמילה היוונית המתארת את 'לחם חוקנו' היא **אֵפִיוֹסִיוֹן** *epiousion*. היא איננה מופיעה מחוץ לברית החדשה. מספר הוגים העריכו כי מדובר בלחם 'היום הבא' על בסיס המילה **אֵפִיִּימִי** *epeimi*. התיאולוג המפורסם **ירמייאס** העריך כי מאחורי הביטוי הזה עומדת המילה העברית 'מחר'.

לא מדובר כאן בפיצול שערות בלבד. **לוקס** הרופא, שקיבל השכלה יוונית, ביקש לברר מה נאמר כאן. הוא הוסיף לטקסט העברי המקורי מילים שחסרות בבשורת מתי: "את לחם חוקנו תן לנו **יום יום**". לוקס הוא גם היחיד שכותב שיש לשאת הצלב "**יום יום**" (ט:23).

קהילות המזהות משתמשות לעיתים קרובות ב**פשיטא**, תרגום הברית החדשה הארמי. הוא מדבר על הלחם במילים "**הב לן לחמא ד-סונקנן ימנא!**" כלומר "תן לנו את לחם צורך ימינו!" בשנת 1980 התפרסם תרגום קטולי פרוטסטנטי בגרמנית שעקב אחרי תבנית החשיבה הזו ותיאר את הלחם במילה "**das Brot dass wir brauchen**" כלומר "תן לנו את לחם צרכנו".

תרגום **דליטש** והתרגום המודרני של הברית החדשה לעברית משתמשים במונח מספר משלי "**לחם חוקנו**". הויכוח שנוצר בקרב אנשי המדע איננו מהווה כלל בעיה. המילה **חוקנו** כבר היתה מושרשת היטב בזמנים עברו בתפילות היהודיות. בתפילות מוצאי שבת מתפללים ראשית בארמית "**סעודת קְדוֹד מְלכָא**". בה מבקשים ש"אליהו יבוא עם בן דוד" או ש"אליהו הנביא ומלך המשיח" יבואו לציון.

בתפילה העתיקה והארובה הזו נאמר: "**זמן לי מזוני ולחם חוקי**" -- יבוא **משיח** לעיר מושבי -- פדותך לעמך בקרוב תגלה -- ולציון גואל תביא. איש צמח תצמיח. אליהו הנביא **ומלך המשיח**⁵⁴. כבר הזכרנו שעל פי **דוד פלוסר**, המילה משיח איננה מופיעה בסידור.

אבל איזו מילה עברית מקראית מסתתרת מאחורי המונח הזה? ישוע "היה בקיא בכתובים". פירוש הדבר שהוא דיבר עברית שוטפת כמו שאר הנולדים ביהודה. לכן הוא ציטט את התנ"ך היהודי טוב יותר מהרבנים בני זמנו. מגילות **קומראן** מעידות שקהילת הנזירים מאיזור ים המלח היתה בקיאה יותר בשפה העברית מאשר בארמית שהיתה שפת העם. במשלי ל:8 שציטטנו למעלה מדובר על "**לחם חוקי**". קשה לתרגם את הרעיון הזה לשפה אחרת. אשתי היתה נוהגת להזמין את העובדים להפסקת קפה במילים: "הדבר החוקי מחכה!" כשאנחנו מתחבקים במעלית, אני אומר ל'חברתי לשעבר' את מילת הקסם: "**כחוק!**" וזה תמיד עובד. הרי יש לנו תעודה של רועה קהילה בשביל זה!

המילה **זמן** פירושה **תן בזמן**. ישוע לא רצה להבטיח 'לחם של מחר'. **שמות טז'** מספר איך אלוהים נתן מן לעמו במדבר. היה עליהם ללקט "דבר יום ביומו". וכאשר "הותירו אנשים ממנו עד בוקר וירם תולעים ויבאש".

מנהגו של אלוהים לתת לחם ולמלא צרכים אחרים בזמן נוגע גם לימינו. לכן אין צורך לבקש מראש כמו לוקס, שאלוהים יתן **יום יום** ראיה לחסדו. במדינות מתפתחות יש לעיתים קרובות מצבים שבהם אין ערבות לגבי מחר. ב'אבינו שבשמים' בבשורת מתי פרק ו', ישוע דיבר על כך ש"הנפש היא יקרה מן המזון והגוף יקר מן המלבוש". "הביטו וראו את עוף השמים!" "ומי זה מכס אשר בדאגתו יוכל להוסיף על קומתו אמה אחת?" להחסיר אפשר. "לכן אל תדאגו ליום מחר כי יום מחר הוא ידאג לעצמו ודיו ליום צרתו" (מתי ו:25-34).

ישוע לא הסכים להיות "משיח לחם". אולם במקרה הצורך הוא האכיל 5000 אנשים בו זמנית. בתור רועה קהילה ושליח בשורה אני יכול לערוב שאלוהים תמיד נתן בזמן גם לחם וגם תוספת. על פי רשימת הצרכים מתחילת הפרק קיבלתי אוכל, בגדים, נעליים, בית, בת זוג נעימה, חברים טובים ואפילו מה שמחשיבים בתור "**מוניטין טוב**" – רק שנחון תמיד לזכור את דבריו של ישוע: "אוי לכם אם כל האנשים משבחים אתכם"

⁵⁴ סידור התפילה השלם. עמ. 340-341.

(לוקס ו:26). העקרונות שלימד ישוע מבלבלות את המסקנות שהניבה חוכמת אנוש. בהקשר למוניטין, אנחנו עלולים לדבר רעה זה על זה, מכיון שכל אחד תורם את הטוב ביותר מעצמו. הבעיה הערמומית ביותר היום היא בדיוק החשיבה הקרייריסטית. יש להימנע ממנה כמו מרעל.

"צרה או מצוקה או משטמה או רעב או עריה או סכנה או חרב" לא יכולים להפריד אותנו מאהבת המשיח (אל הרומים ח:35). כשישוע שלח את השייכים לו "בלי כיס ותרמיל ונעלים", הוא שאל אותם לאחר מכן: "החסרתם דבר? ויאמרו לא חסרנו כל דבר" (לוקס כב:35). גם שאול כתב: "מְחַוֵּנְךָ אֲנִי בְּכָל עֵינַי וְאוֹפֵן -- הֵן לְהוֹתִיר הֵן לְחַסֵּר" (אל הפיליפים ד:12). יש לנו בגדים מיותרים בארונות ודאגות מיותרות בלבבות. פעם קְשָׁרִיפָה כִּילְתָה בֵּית אֶחָד וְהַהוּרִים נִבְרוּ בְעֵרִימַת הָאֵפֶר בְּמַטְרָה לְמִצּוֹא חֲפָצִים לְמִזְכֶּרֶת, אִמְרָה בֵּיתָם הִקְטִנָּה: "אִמָּא, נִשְׁאֵר לָנוּ רֵק מָה שֶׁנִּתְּנָנוּ לְאַחֵרִים!" אִינְנוּ יֹכֵלִים "לְבַטֵּחַ הַכֹּל" מֵרֵאשׁ. כֵּךְ מִלְמַדַּת תְּפִילַת 'אֲבִינוּ שְׁבַשְׁמִים'.

בתפילת 'אבינו שבשמים' הרביעית מובא מסר עמוק: לחם היום יום אין פירושו "לחם המחר". לא ניתן לבטח פרנסה באופן כזה שכל יום יהיה לנו אוכל די והותר. אנחנו מתפללים ש"כל יום נקבל את הדרוש לאותו יום". המנה היומית, "צורך יומנו", מספיקה לנו. אלוהים ידאג ל"זמן האספקה" הנכון. כשאנחנו בידיים שלו "לא נחסר".

על פי מזמור אחד: "סבלות ויסורי העולם הם מעבר לדמיון הפרוע שלנו! מי חפץ לעזור לסובל?" לעיתים קרובות שומעים חדשות על מוות כתוצאה מרעב במקומות שונים בעולם. לפני כעשרים שנה דיברו ברדיו על מצוקת רעב ברומניה. ברקע נשמעה זעקה קצבית: "פָּנֵם, פָּנֵם, לַחֵם, לַחֵם!" האם הייתי רך לבב רק מכיון שכאב לי עמוק בלב? אם כל הרעבים בעולם היו עומדים בתור אחד ארוך, הם בוודאי היו מגיעים מהקוטב הדרומי עד לקוטב הצפוני. "תורי לחם" כאלו, שאליהם לא כולם מעזים להצטרף, רואים כבר גם בפּינלנד. יש להוסיף לתור הזה את כל הסובלים מקור, את כל היתומים, את כל ילדי הרחוב ואת כל אלו שמדוכאים מכיון שאין להם אף אחד שישמע אותם. הם זקוקים ללחם החיים. גם הקבוצות האלו שייכות לחוג התפילה הרביעית.

תפילה חמישית
סלח לנו את חובותנו
כשם שגם אנו סולחים לחייבנו
(מתי ו:12)

מדריך האמונה מסביר את התפילה הזו במילים הבאות: "בתפילת 'אבינו שבשמים' אנחנו מתוודים שאנו כווננו מפרידה בינינו ובין אלוהים ובין הזולת. אנחנו תלויים לחלוטין בחסד אלוהים ובסליחתו. איננו יכולים להישען על המצוינות שלנו או על הישגנו. יום אנו נאלצים להתחנן: אדון, רחם עלינו".

השוואת שתי גרסאות אבינו שבשמים מגלה שמתי דיבר על חובות ועל חייבים ואילו לוקס השתמש במילים *חטא וחייבים*. כאן משתקף השוני בין החשיבה העברית והיוונית. המילה היוונית *המרטיה*, המתארת חטא, מצביעה על גישה פילוסופית: *החטא הוא רק טעות, כישלון או תעיה בדרך*. מתי משקף את לשון חז"ל. המילה העברית והארמית *חובה* פירושה *חטא*. פירושה שלא מילאנו את מצוות אלוהים. לכן אנחנו נמצאים חייבים לפניו.

השופט מחליט אם הנאשם הוא *חייב או זכאי*. המילה *חייב* פירושה *אשם* ובאה ממילת השורש *חוב*. שאול חווה את טוב האלוהים בעוצמה רבה כל כך, שכתב: "מחויב אנוכי ליוונים וגם ללועזים לחכמים וגם לפתאים" (אל הרומים א:14). אם כן יש לנו חוב למען החטא וחוב לגבי האהבה. לוקס לא יכול היה למצוא ביטוי יווני שיתאים לחשיבה העברית.

גברת אחת שקראה הרבה ספרות רוחנית שאלה מספר פעמים למה בתפילת אבינו שבשמים מופיע הביטוי "**כשם שגם אנו**". עורכי דין מדברים על התניה. האם לא נקבל סליחת חטאים אם לא נסלח לאחרים? גרסתו של לוקס תובענית יותר בנסחה: "כי גם אנו סולחים לכל!".

בנוסף משתמשת בשורת מתי בצורת **אאוריסט** היוונית, שפירושה זמן עבר: "כשם שגם אנחנו **סלחנו**" האפשרות החלופית הזו מופיעה בסוגריים בין היתר בתרגום קינג ג'יימס האנגלי. האם ישוע החמיר עד כדי כך? הוא הוסיף לדבריו גם ש"אם לא תסלחו לבני אדם גם אביכם לא יסלח לכם את חטואתיכם". הוריי היו חכמים, מכיון שבכל פעם שאחי ואני היינו רבים, נאלצנו לאחר מכן לומר יחד את מילת הקסם "סליחה" ולהתחבק. ובחיבוק התמוססה הטינה באופן סופי.

הבטחנו כבר בתחילת ספרנו שנדון במשמעותם המדויקת של **שבעת ביטויי החטא העבריים** בדיון על התפילה החמישית. פינים רבים זוכרים את מחשבתו המודרנית של המשורר **איינו ליינו**: "אף אדם איננו רע, רק האחד חלש מן האחר". *בצורה כזו מתחמקים מאשמה אישית*: החטא הוא רק חולשה ברמות שונות. רק טפשים מתוודים ונתפסים. אנחנו מנסים להשתחרר מהאשמה, שהיא רק מחלה, בעזרת תרופות מאלחשות. מספרים שהפסיכיאטר המפורסם **פרייד** אמר פעם, ש"אם היו מסירים את האשמה מן האדם, לא היו נותרים לי לקוחות". ובכל זאת רק התמודדות עם האשמה ויודי חטאים משחררים אותנו מהכבלים. השאלה הזו עלתה בדיוננו הקודם על כפרה ועל סליחת חטאים. בשפות אחרות נוהגים לומר שזהו שיחרור אבסולוטי, כלומר חסר תנאים. היום מנסים לקרוא את הקטע הזה בקהילות באופן שמתאר את אופיה הבלתי מתפשר של סליחת חטאים.

המסר הקשור לתפיסות החטא

משמעותן המדוייקת של מילות החטא בעברית מתארת את הרקע הנפשי של האדם. הרבנים תומכים ברעיון שהחטא הוא הזנחה של מצוות אלוהים ויוצר חוב בפני אלוהים. בזה נכלל גם "חוב אהבה" כלפי אלוהים. בנוסף למילה *חובה* קיימים עוד לפחות שבעה ביטויים שונים שמגדירים את החטא. הם עוזרים להבין גם את הדקויות השונות בכתבי הקודש.

1. הביטוי השכיח ביותר, **חטא**, קשור לרעיון *המחיצה*, כלומר קיר מפריד. המילים התואמות בערבית *חטאאָה* ו*חַמַּת* קרובות יותר זו לזו. ישעיה נט:2-1 צוח: "**הן** לא קצרה יד יהוה מהושיע ולא כבדה אזנו משמוע: **כי אם** עוונתיכם היו מבדילים בינכם לבין אלהיכם ו*חטאותיכם* הסתירו פנים מכם משמוע". הביטוי הקצר **הן** הוא מאוד חשוב. הוא והמילה **הנה** החוזרת לעיתים קרובות מתארות מסקנה שלאחריה מופיע ההסבר שהוביל אליה. מסקנתו של ישעיה היתה שהחטא גרם לקירות מפרידים במערכת היחסים בין אלוהים והאדם.
2. הביטוי השני **רשע** או **רישעה** מתאר הדרדרות מוסרית. הוא קרוב למילה *רוע*. שמואל א' כד:14 משתמש במילה הזו במאמר, "**מרשעים יצא קשע**". הרשע דבק בעושהו. לאנשים רבים קשה לקבל את הפסוק הראשון במזמור התהילים הראשון. בו נאמר שלא טוב "לשבת במושב לצים!" הסביבה משפיעה עלינו להידמות לה. גבר אמריקאי אחד החליט להפוך ל'**מבשר פאריס**' בישראל. הוא טען שקיבל מתנת חסד מיוחדת לשם כך. אולם במהרה הוא הפך לאלכוהוליסט בשל מתנת החסד הזו.
3. הביטוי השלישי המתאר חטא, **עוול**, מצביע על מעשה רע מודע ולעבירה על החוק. בתפילות הבוקר היהודיות היפות שכבר הצגנו, אנחנו מתחננים שכל "מעשינו וכל תנועתנו -- *הידועות לנו ושאינן ידועות לנו* -- שיהא הכל ביחוד אליך". הרשע נדחף אל תוך חיינו והתנהגותנו הפנימיים בלי רצוננו. לכן עלינו לבחון את סיבות מעשינו ו"למאוס בסתרי הבושת". גם נזילה קטנה בסירה גורמת לנזק רב בהדרגה. אני זוכר שנאלצתי לנאום על סכנות החטא בבית התפילה שלחוף נהר האוקאבנגו לקהילת המקומיים שחורי העור. על הנהר ראיתי סירת משוטים ארוכה שבה היו עוברים את הגבול מאנגולה בצד השני. היא נוהגה באמצעות מוטות גדולים. שאלתי מה קורה אם בסירה יש נזילה. במידה ויש בה אפילו פתחון קטן, מתחילה הצפה מיידית בלי ששמים לב. אולם התנינים בנהר עוקבים אחרי המתרחש ובתוך זמן קצר הם זוכים לארוחה טעימה. הו, כמה מופתעים ונלהבים היו השומעים. כל כך מסוכן הוא חטא קטן!
4. אחד הביטויים השכיחים לחטא הוא **עוון**. על פי מומחה אחד, המילה הזו קשורה למילה *העוויה*. משתמשים בה בהקשר עיוות הבעת הפנים בלעג. פעם המטיף הנורבגי **אלברט לונדה** ערך מפגש בשבדיה. מספר צעירים עיוו את פניהם והפריעו למפגש. אז נעץ לונדה את מבטו במפריע הראשי ואמר: "האם תואיל לבוא ולקרוא בפנינו מדבר אלוהים?" הצעיר זיהה הזדמנות לבייש את האורח. הוא קיבל את הספר פתוח בעמוד של ישעיה ג:9-8. והוא קרא: "כשלה ירושלים ויהודה נפל, כי לשונם ומעלליהם אל יהוה למרות עֲנֵי כבודו: הכרת פניהם ענתה *בם* ו*חטאתם כסדום הגידו* לא כחזו *אוי נפשם כי גמלו להם רעה*". הקורא לא יכול היה לסבול לקרוא עוד. הוא הסתלק במהרה מן הכנסייה. מספר ימים לאחר מכן אותו ברנש בא אל לונדה והתוודה על חטאיו מכל לבו. אכן החטא מותיר את חותמו על הפנים ומקשה את הנשמה. בסופו של דבר מתפתחים הרגלים רעים שנוגדים את דרך הטבע.
5. ביטוי נוסף לחטא בכתבי הקודש הוא **עברה**. ניתן למצוא את אותו מונח בקרב תנועות התעוררות מסורתיות. כך רצון אלוהים נרמס על הארץ. בו זמנית הגבולות שקבעו הדיברות מסולקים. באיזורים הכפריים ידוע שאסור לשנות את גבולם של בקתות, שדות או יערות. אסור לנו גם להידחף אל שטחו של הזולת. יש לכבד את זכויותיו. כבר למשה נאמר "לא תסיג גבול רעך" (דברים יט:14; כז:17). אלוהים חיזק את "גבול האלמנה" ואפילו את "גבולות הגוים". פעם אמרתי לאחי עורך הדין, שבעבודת רועה הקהילה טוב שמותר תמיד להגיד לבני האדם את המילה האחרונה. "אתה טועה", הוא אמר, "לאחר מכן עדיין צריך לקרוא את הצוואה!" נראה שאחי צדק.
6. הביטוי השישי לחטא, **פשע**, נקשר בדרך כלל לפשעי קניין או לחטא שפתיים. ממנו באה המילה *פושע*. בארצות המזרח השקר הוא סימן לחוכמה. פעם בשנות השלושים, פרופסור ישראלי אחד אמר לד"ר **איילי האבאס**, מייסדת העבודה שלנו בירושלים: "האם העם שלנו איננו מוסרי? אין לנו גנבים ולא פושעים!" לכך השיבה איילי: "אכן, בפנילנד יש אלימות, גניבות ושיכורים – אבל הפינים אינם משקרים!" "האם הם כל כך טפשיים?" פלט הפרופסור. בארצות המזרח שקר מתוחכם מעיד על חוכמה. אכן השקר הוא תחילתו וסופו של שורש הרע. אלוהים שונא "כל אורח שקר" (מזמור קיט:128, 163). "עד שקרים לא ינקה" (משלי יט:5, 9). אויב הנשמות הוא "אבי השקר" (יוחנן ה:44). ספר ההתגלות אומר שאל השמים לא יבוא "כל טמא ועושה תועבה ושקר" (ההתגלות כא:27). כתבי הקודש

עשויים להישמע קשים. אולם אנו יכולים להתוודות בביטחה על כל 'חטאי השפתיים' ולהאמין שהם נסלחו. בתור צעירים היינו שרים: "קשה להאמין שהשביל כל כך צר / עד שעלינו לעזוב את החטא כליל!"

7. הביטוי הכי פחות מוכר לגבי חטא הוא כנראה *זדון*. פירושו גרימת נזק מכוונת. הביטוי *בזדון* או *בכוונה תחילה* חוזר לעיתים קרובות בשפת היומיום. המילה מצביעה גם על חוצפה ועזות מצח. במיוחד בקרב צעירים אפשר לראות יותר ויותר תופעות של שבירת חלונות, בעיטות בפחי זבל או גרימת נזק למכוניות. באותו אופן, חוסר ציות לחברה, תקיפת חוות גידול שבהן מגדלים בעלי חיים בעלי פרווה יקרה או השתלטות על בתים נטושים שייכות לקטגוריה של זדון. חטא, 'הרמת חפצים', אלכוהוליזם חבוי, זנות, חוסר נאמנות בנישואים או שימוש מכוון לרווח אישי ברכושו של אחר הם ביטויים שלרועה קהילה נימוסי אסור כבר להזכיר בשמם. אבל כשאלוהים נוגע בלבבותינו, אנחנו מבינים שכל זה נמצא בתוכנו, גם אם לא תמיד בצורה הגסה ביותר.

בתפילת אבינו שבשמים, אנחנו מבקשים כל יום ויום שאלוהים ידאג לטפל עניין החטא בתוכנו. כך לימד ישוע. הביטויים העבריים השונים לחטא עוזרים להבין את העניינים שבהם אנחנו זקוקים לניתוח מקיף וכיוונון עדין. במדריך האמונה נאמר על תפילת האדון: "אלו הנקודות הנחוצות ביותר וראוי ללמד אותן במדויק".

סליחה או הזכות לנקום

משמעותה של הסליחה איננה שיש לעבור מהעניין לסדר היום או לשכוח אותו. בבסיס הרעיון מדובר על שינוי שמתרחש בלבנו ובשכלנו. הסליחה משנה את גישתנו כלפי הבעיות וכלפי הזולת. כך המערכות הבין-אישיות שלנו משתנות. האווירה מתרעננת במקומות העבודה. הריבים בבית נפסקים. האלכוהוליסטים והמסוממים מתחילים חיים חדשים.

כל **רצון לנקום** ממוטט. הסליחה מאחדת. בסופו של דבר, הסליחה היא כוח השינוי החזק ביותר בעולם. "תאות אדם חסדו" (משלי יט:22). מיכה הנביא הכריז: "הגיד לך אדם מה טוב ומה יהוה דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלהיך" (ו:8). "כי חסד חפצתי ולא זבח" (הושע ו:6). "חסד ורחמים עשו איש את אחיו" (זכריה ז:ט). גם בתנ"ך היהודי אפשר למצוא את האתיקה המבוססת על השינוי השכלי הזה.

ומה לגבי **המילים הרבות התובעות נקמה בתנ"ך**? על איזו נקמה מדבר התנ"ך היהודי? **שולם בולוטובסקי**, מנהל בית הכנסת בהלסינקי אמר על שמות לד:7, שהוא "המנון החסד", כי בעבר נהוג היה לתרגם אותו טעון בתאוות נקמה "ונקה לא ינקה עון אבות". התרגום החדש קובע כי הוא "איננו מותיר אשמים בלא עונש" ושהוא פוקד גם לדור שלישי על עוון האבות. הביטוי העברי *נקה לא ינקה* פירושו שאלוהים לא יוותר על ההאשמה. התרגום לאנגלית מפרש זאת באופן מילולי: "לא ינקה את האשמים".

כבר הראינו שבתפיסות העבריות משתקפת **ההסטוריה הפסיכולוגית** שלהן. לנקמה יש עשרה ביטויים שונים, כמו למשל: *פוקד עוון*, שמות לד:7; *לא שווה לי*, איוב לג:27; *ישלם לו איוב* לד:11; *בל ידרש*, מזמור י:4; *השב גמול*, מזמור צד:2 או *איכה ג:64*; *וישב עליהם*, מזמור צד:23; *לישים על*, מזמור קט:5 וכן *להשיב*, משלי כד:12. הביטוי הנוקשה ביותר הוא *לנקום ונקם* ומופיע בויקרא יט:18 המוכר "לא תקם ולא תטור את בני עמך ואהבת לרעך כמוך אני יהוה". וכן בדברים לג:35, ישעיה לד:8 וסג:4, כמו גם במזמור צד:1, וכן "לי נקם ושילם נאום יהוה!" (אל הרומים יב:19). לבני האדם אין זכות לנקום.

תפילה שישית אל תביאנו לידי נסיון

הסבר התפילה השישית מוכר לרבים: "אלוהים בהחלט לא מנסה אף אחד, אבל אנחנו מתפללים בתפילה הזו שאלוהים יגן וישמור עלינו כך שהשטן, העולם ובשרנו שלנו לא ירמו או יפתו אותנו לחוסר אמונה, יאוש וחסמים גדולים אחרים".

כאן מופיע הביטוי 'בשרנו שלנו'. זהו חלק ממערכת תפיסות שלמה. **בראד יאנג** כותב בסיפרו על תפילת אבינו שבשמים את מחשבותיו פרופסור **דוד פלוסר**, אותן כבר שמעתי מפיו בשנות השישים באוניברסיטה העברית בירושלים, במסגרת הרצאותיו על מגילות ים המלח. במגילות נאמר: "אל תשלט בי השטן ורוח סרה". פלוסר ראה כאן קשר למזמור קיט:133: "ואל תשלט בי כל און". במגילות קומראן מופיעה גם תחינה: "זכרני ואל תשכחני ואל תביאני בקשות ממני"⁵⁵. על פי התחינה הזו החיים עשויים להיות קשים מנשוא. המאמרים האלו מצביעים על טיבעו הנשחת של האדם, מה שהמקרא מכנה בשם **יצר**.

תפיסת האדם של השליח שאול

על טבעו הנשחת של האדם אפשר לקרוא כבר בספר בראשית פרק ו'. על דורו של נח מסופר: "וירא יהוה כי **רבה רעת האדם** בארץ וכל יצר מחשבת לבו רק רע כל היום". "וירא אלוהים את הארץ והנה נשחתה כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ" (פס' 5, 12). המילה יצר מופיעה רבות בתלמוד ובסידור התפילה.

הביטוי הזה חוזר במגילות קומראן עשרות פעמים ומתייחס לנטיות המולדות והתורשתיות שלנו. **בהודיות** קומראן מופיעים הביטויים **יצר רמיה**, **יצר החומר**, **יצר העפר** או **יצר בשר**. על פי מדריך האמונה שלנו "השטן, העולם ובשרנו שלנו" משחיתים אותנו ומכשירים אותנו לחסמים גדולים. גם שאול דיבר על יצר הבשר, שְׁכַל הַבָּשָׂר ועל **בשריות**.

תפיסת האדם של השליח שאול מופיעה במיטבה בפרק ג' באיגרת אל הרומים. הוא מדגיש ש"גם היהודים גם היוונים כולם הם תחת החטא" וש"הכל סר יחדו נאלחו" (פס' 9, 12). הדיון הנרחב ביותר מופיע בפרק ז'. בהקשר הזה התעורר ויכוח, באם התכוון שאול לתאר את עצמו בטרם או לאחר לידתו לאמונה במשיח. האדם המודרני לא מקבל את האפשרות שכאן מתואר אדם מאמין. **אוסמו טילילה** לימד אותנו בזמנו לבחון מה אומר ספר מסויים "לגבי המשיח ואיזו תפיסת אדם הוא מייצג". כך מפרידים את החיטים מן הזונים.

שאול כותב בפרק ז' באיגרת אל הרומים בלשון הווה. הוא אומר: "כי יודעים אנחנו שהתורה היא רוחנית ואני של בשר ונמכר תחת יד החטא: כי את אשר אני פועל לא ידעתי כי אינני עשה את אשר אני רוצה בו -- כי **ידעתי** (אויקה, יו') אשר בי בבשרי (סְקָקְס, יו') לא ישב טוב -- ובכן **מוצא** אני בי זה החוק אנוכי רוצה לעשות הטוב ודבק בי הרע -- אך **רואה** אני באברי חוק אחר הלוחם לחוק שכלי (ניס כלומר הגיון, יו') (פס' 14-23)". התרגום הפיני החדש מתאר את הביטוי היווני 'סרקס' (בשר) היטב שלוש פעמים בתור "הטבע הנשחת". הביטוי הזה תואם את הרעיון העברי **יצר הרע**.

רוח הקודש משפיעה על המאמין כך שהוא **יודע**, **מוצא** ו**רואה** את השחת שבו. פרק ח' אכן מדבר על רוח הקודש. "לא קיבלנו רוח עבדות כי אם -- משפט בנים אשר בו קוראים אנחנו אבא אבינו: והרוח ההוא מעיד ברוחנו כי בני אלוהים אנחנו" (פס' 15-16). גם "הבריאה כולה נאנחת" ומקווה להשתחרר מ"עבדות הכליון".

55 Michael Wise, Martin Abegg Jr. and Edward Cook, The Dead Sea Scrolls, A Comprehensive translation, San Francisco, 1996, p. 449. 11Q5 Col. 24

"ואשר לרוח בעיני הרוח יחשבו" (פס' 21, 22, 5). האם לכך התכוון פטרוס בכתבו באיגרתו השניה א:4 שניקח "חלק בטבע אלוהים"? אנחנו כל כך לקויים מבחינה רוחנית שאף אחד לא מעז לדבר על אותה "לקיחת החלק" בטבע אלוהים. אולם הכתובים מתבטאים באופן זה ומתארים את השפעת אלוהים בתוכנו.

בהמשך שאול משתמש במילה **לוגיזומאי** כלומר להחליט. המסקנה הלוגית מכך היא ש"נושענו בתקווה" וש"הרוח תומך אתנו בחולשותינו". הפרק מסתיים, כנהוג, על פי אופן הצגת הדברים הרבנית, בהודיה על כך ש"שום דבר לא יוכל להפרידנו מאהבת אלוהים". מכך נובעת ביטחון הבסיסית של המאמין. אם איננו **יודעים, מוצאים ורואים** את שחת לבבנו, חיים אנו בשקר. פרקים ז-ח באיגרת אל הרומים מהווים קטע אחיד.

במקורות האיסיים אפשר למצוא את תפיסת האדם הדומה **ביותר לזו של שאול**. כתביה של הקהילה האיסיית שחיה בקומראן מייצגים את תקופתו של ישוע. המחשבות המופיעות בהם עדכניות להפליא גם היום. קומראן חשה את חולשתה לפני אלוהים. זו בדיוק הסיבה שהאדם חש חולשה במצבי פיתוי: "ומה אף הוא **בשר** כי ישכיל **עפר** איך יוכל להכין צעדו" "מי **בשר** כזאת ומה **יצר חמר** ודרך אנוש לא תיכון כי אם **ברוח יצר** אל לו להתם דרך לבני אדם" "ובהביטי בכבודכה אספרה נפלאותיך ובהביני בהמון רחמיכה ולסליחותיכה אקווה כי אתה יצרתה נכה הכינותינו ולא נתתה משעני על בצע **ויצר בשר** לא שמתה לי"⁵⁶.

תרגום הכתובים החדש לפינית הציע בהתחלה את הנוסח הבא לתפילה השישית של 'אבינו שבשמים': "אל תביאנו לידי **מצוקה!**" זה התבסס על הטענה שלפיה "לקחו של ישוע ישמר בכל טהרה" ובו זמנית ניתן יהיה לרמז על "מצוקת קץ העיתות". הבישוף **רימפילאינן** חפץ בכל זאת, על פי דבריו שלו, לעשות "תרגיל קטן" ושימר את הנוסח המקורי "למרות הנסיון". כך נשמר ליקחו של שאול לגבי טבענו הנשחת ופרשנות הכתובים האוניברסלית.

אנו פוגשים פיתויים בשלוש חזיתות

במדריך האמונה מדובר ארוכות על כך ש"שלוש פנים לפיתוי": "השטן, העולם ובשרנו שלנו" המביאים לידי חטא. מפתבי קומראן כבר למדנו את התפילה "אל תשלט בי השטן ורוח סרה". מדריך האמונה מלמד שאלוהים איננו **מנסה איש**. יעקב גם הוא כותב כך באיגרתו. עלינו לחשוב "אך לשמחה -- כאשר נבוא בנסיונות שונים" (א:2). במהלך הנסיונות עולה חשיבותה של עזרת הגואל. בפסוקים 13-14 הוא ממשיך ואומר "כי האלוהים איננו מנסה ברע והוא לא ינסה איש. כי אם ינסה כל איש בתאוות נפשו אשר תסיתהו ותפתהו".

הגורם **החיצוני** לפיתויים הוא אויב הנשמות. הבשר שלנו הוא סכנה הבאה **מבפנים**. אולם שאול מנחם את קוראיו באיגרת הראשונה אל הקורינתים י:13: "עדיין לא בא עליכם נסיון אחר בלתי אם נסיון בני אדם כי נאמן הוא האלוהים אשר לא יניח לנסות אתכם למעלה מיכולתכם כי אם יתן עם הנסיון גם תוצאותיו כדי שתוכלו שאת".

המאמר "אל תביאנו לידי נסיון" חוזר שוב ושוב בספרות חז"ל. זוהי עדות לאמיתיות ליקחו של ישוע. בתלמוד מובאות **הוראות לתפילות שחרית וערבית**, בהם מופיע המאמר הזה. כשמתכוננים ללכת לישון בלילה נהוג להתפלל: "אל תרגילני לידי עבירה ואל תביאני לידי חטא ולא לידי עוון ולא לידי נסיון -- ואל יבהלוני חלומות רעים והרהורים רעים -- כי -- נשמה שנתת בי טהורה"⁵⁷.

⁵⁶ הודיות ד:לא, טו:כא, י:ט-כב. בספר 'שאול האיש והמורה' מופיע ניתוח מעמיק על תפיסת האדם של השליח שאול. עמ' 150-

155.

⁵⁷ תלמוד ברכות ס;ב.

גם לקראת תפילת השחרית הארוכה נהוג להתכונן כמו חתן לחתונה. את ההוראות האלו קבעו רבנים ידועים מן המאה השנייה. על פי התבנית המוכרת לשון התפילה היה: "שתצילנו מעזי פנים -- ומפגע רע מיצר רע -- ומשטן המשחית"⁵⁸. התפילות האלו היו בשימוש כבר בזמנים קדומים ונבחרו להישמר מאוחר יותר בסידור התפילה. גם כאן מכירים ביצר הרע, כלומר בנטייה לעשות רע ובהשפעתו המשחיתה של אויב הנשמות, השטן. הנתונים האלו מוכיחים שלקחיהם של ישוע ושאל עולים מקרקע הסטורית.

התפללות הרבנים התבססה על התפיסה שלפיה הנשמה היא טהורה לחלוטין בגרעינה ושהרע מקורו מחוצה לנו. היצר שלנו הוא שמוביל אותנו לעשות טוב או רע. על פי כתבי הקודש גם רצונו של האדם הוא נשחת. על כן בכנסייה הפרוטסטנטית נכתב ספרון מפורסם בשם "רצונו הכבול של האדם". באופן החזק ביותר הרעיון מופיע בפרק ז' באיגרת אל הרומים במילים: "הן הרצון יש עמדי אבל עשות הטוב לא מצאתי, כי אינני עושה הטוב אשר אני רוצה בו כי אם הרע אשר אינני רוצה בו אותו אני עושה" (פס' 18-19). כל תפיסה אחרת מסלפת את פני הדברים.

הדוקטרינה לגבי אויב הנשמות ואבדון

עבור חז"ל היה אויב הנשמות מציאות אמיתית. באופן דומה הם מדברים על הדין האחרון ועל עונש נצחית! ד"ר מרטין ניסינגר הצהיר ברדיו שישוע 'ירד לגיהנום'. אולם ב'אני מאמין' המשיחי אנחנו אומרים שישוע 'ירד שאולה'. כל אחד משני הרעיונות האלו מופיע למעלה מעשר פעמים בברית החדשה. מכיון שאויב הנשמות והרוע נתפסים כמציאות בספרות התפילה של חז"ל, יש טעם לבחון את הרעיונות האלו מקרוב.

מזמור קג' היפה אומר שאלוהים "גואל משחת חייכי ומעטרכי חסד ורחמים". התרגום המודרני לפינית מסביר שאלוהים משחרר אותנו "מאחזות המוות". המסקנה השלילית לגבי קיומה של "שאול" הוסקה לאחר שהבישוף ניקולאינגר לימד תיאולוגים צעירים בזמנו ש"אין כל שלב ביניים בין המוות ובין תקומת המתים" ושלאדם אין "נשמה בת אלמוות". רועי קהילה הוזמנו "לקרוע את הגיהנום לגזרים" בטלוויזיה. כך נעשה גם ברדיו ובעיתונים היום. אולם כיצד יכול היה ישוע לרדת לגיהנום אם הרעיון כולו לא מקובל? את התפיסה המתעה הזו יש לתקן. בימי חג מיוחדים נהוג לקרוא בקהילותינו את ה'אני מאמין' הניקאי הארוך יותר, שמשקף מצוין את אופיו ומהותו של מושיענו; הוא 'היה עם האב לפני מוסדות עולם, אל מאל ואור מאור'. אולם הנוסח חסר את המילים החשובות לאמונתנו: 'ירד שאולה'.

פרשני הכתובים חווים בזמננו בלבול תפיסות מוזר. המילה שאול מופיעה בתנ"ך למעלה מ-60 פעם והמילה שחת לפחות 20 פעם. שאול פירושה ממלכת המתים. שחת פירושה בעיקר אבדון או מוות ורק באופן משני היא מצביעה על ממלכת המתים. ישוע והרבנים קראו למחלקה הטובה של ממלכת המתים בשם גן עדן וכן גם חיק אברהם, כשם שלוקס טז:23-22 ו-כג:43 מציגים אותה. השודד שנצלב עם ישוע קיבל גישה ישירה לגן עדן, כלומר אל הסוויטה הטובה יותר בממלכת המתים.

מכיון שהתנ"ך היהודי אוסר על העלאה באוב ותקשורת עם המתים (ראה ויקרא יט:31), גם בו מופיע נושא שלב הביניים בין המוות ובין תחיית המתים. על הנשמה החיה אומרים חז"ל, שהיא איננה נשחתת יחד עם הגוף ומורשית לחיות בתפארת השכינה. אוי לרועה הקהילה שאיננו מסוגל לענות לאבלים השואלים אותו לאן גיעו יקיריהם המתים. ישוע ירד לשאול ו"בישר למתים", כתוב באיגרת פטרוס א' ד:6. בשאול נשמרות זהותו ומודעותו האישית של האדם. כמו כן אנחנו גם מאמינים ב"תחיית המתים". "גם את גויותיכם המתות יִחַיֶה אלוהים" (אל הרומים ח:11). בתחיית המתים נזכה בלבוש וב"בית מגורים" חדשים. אז "נלבש אלמוות" (אל הקורינתים א' טו:53). כך יחליף אלוהים "את גוף שפלותנו להיותו דומה לגוף כבודו" (אל הפיליפיים ג:21). הלקה על הנשמה החיה לאחר המוות שייך באופן בלתי נפרד ליסודות האמונה לגבי תחיית המתים.

⁵⁸ ברכות ט"ז;ב

סידור התפילה היהודי בתור תבנית תפילת 'אבינו שבשמים'

כבר ראינו את ב"תפילה קודם התפילה" ש"העולם השפל הזה -- והבליו -- מבלבל את מחשבותינו תמיד, אפילו בשעה שאנחנו עומדים להתפלל". מאידך נהוג היה להתכונן לתפילת הבוקר "כחתן לחתונה". לכך נלווית נטילת הידיים הטקסית וקריאת תפילת הכוהנים. לאחר מכן קוראים: "אלוהי, נשמה שנתת בי טהורה היא. אתה בראתה, אתה יצרתה, אתה נפחתה בי, ואתה משמרה בקרבי, ואתה עתיד לטלה ממני, ולהחזירה בי לעתיד לבוא, כל זמן שהנשמה בקרבי, מודה אני לפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי ריבון כל המעשים אדון כל הנשמות: ברוך אתה ה' המחזיר נשמות לפגרים מתים"⁵⁹.

קליין מעריך כי התפילות הראשונות ב'אבינו שבשמים' מרמזות באופן חבוי על תחיית המתים, כי "כשתמלאנה תפילות אלה תתגשם התחיה". במילים הפותחות את תפילת השחרית שהבאנו למעלה חוזר הדגש הזה. ההמשך מדבר יפה על כך שאלוהים "פוקח עיני עוורים, מלביש עירומים, מתיר אסורים, זוקף כפופים ונותן לנו כל צרכנו". לאחר מכן הסיודור מביא תפילה ארוכה שמובילה אל ליבה של תפילת אבינו שבשמים:

"ויהי רצון מלפניך ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו, שתרגילנו בתורתך, ודבקנו במצוותיך, ואל תביאנו לא לידי חטא, ולא לידי עבירה ועוון, ולא לידי נסיון, ולא לידי בזיון, ואל תשלט בנו יצר הרע, והרחיקנו מאדם רע ומחבר רע ודבקנו ביצר הטוב ובמעשים טובים, וכוף את יצרנו להשתעבד לך, ותננו היום, ובכל יום, לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואינו, ותגמלנו חסדים טובים: ברוך אתה ה' הגומל חסדים טובים לעמו ישראל: יהי רצון מלפניך, ה' אלוהי ואלוהי אבותי שתצילני היום, בכל יום, מעזי פנים ומעזות פנים, מאדם רע, ומחבר רע, ומשכן רע, ומפגע רע, ומשטן המשחית, מדין קשה ומבעל דין קשה, בין שהוא בן ברית, ובין שאינו בן ברית"⁶⁰.

לרבנים יש הוראה ארמית שלשונה דינא דמלכותא – דינא, כלומר, חוק המדינה הוא חוק תקף ויש לציית לחוקי המדינה. אולם בסופו של דבר מתייחסים לאלוהים הצדיק באמרנו אית דינא ואית דיינא, כלומר "יש דין ויש דין!" אם אומרים את הביטוי הזה למישהו, עליו להתוודות ולומר את האמת כולה. בדקתי את הנושא בשיחותיי עם ידידים חרדים, וזה עובד!

התפילה השישית ב'אבינו שבשמים' על הנסיון, הקשורה לטבענו הנשחת, היתה בשימוש כבר בבית הכנסת בזמנו של ישוע. במיוחד מקור הרעיון על הנשמה, המופיע גם בתלמוד, הוא עתיק יומין. הרבנים אומרים שהנשמה לא נובלת לעולם אלא חיה.

פרופסור סולאמו אמרה בועדת תרגום הכתובים החדש לפינית, ש"מילת התרגום הקודמת המתארת את הנשמה היא בלתי נתפסת ממש". כמו כן נטען ש"רעיון החיים לאחר המוות ואלמוות הנשמה הוא זר לחלוטין לטקסט המקורי". אולם האם כך הם פני הדברים? בראשית ב:7 משתמש בביטוי נשמת חיים מהמילה נשמה. המילה נפש בסוף הפסוק מצביעה על אותו רעיון. אופיני לשפה העברית בתנ"ך שהיא נותנת לעתים שני מונחים על הדבר הנדון. התרגום הפיני החדש מתרגם את שניהם באופן שגוי: "ויפח באפיו הבל חיים". כך הפך האדם ליצור חי. פרופסור ספוא א. טיינונגן הגיב בזמנו בציניות על הפרשנות החדשה, שלקהילתנו "מצפה עתיד עגום, מכיון שהיא איבדה את נשמתה".

⁵⁹ סידור התפילה השלם, עמ' 20.
⁶⁰ סידור התפילה השלם, ע' 22-23.

החשיבה היהודית מחברת את אלמוות הנשמה לתקוות התחיה. הרוע נתפס לרוב בתור עניין שמחוץ לאדם. באדם ישנה נטייה לעשות גם טוב וגם רע. האיסיים מקהילת קומראן הגו בבעיה הזו כבר 100 שנים לפני הספירה. הם הזכירו ש"לא תשלט בי השטן ורוח סרה". עלינו להרשות לאלוהים לשכנע אותנו למלא את רצונו.

באותו עניין הגה גם פרופסור מיירון ביאליק לְרַנֵּר בעבודת הדוקטורט שלו על מדרש רות. הוא ציטט את מאמר החכמים על יצר הרע: "ועבד חופשי מאדוניו? האדם בחייו הוא עבד ליצרו וליוצרו ובשעה שהוא עושה רצון יוצרו הוא מכעיס יצרו וכן להפך"⁶¹.

לרנר, המייצג את היהדות התורנית, ראה קשר משפחתי הדוק בין הברית החדשה ובין דרשות בית הכנסת. הוא כתב ש"לפי הנראה, משקף סגנון הדרשות שבאוונגליון צורה קדומה של דרשה ריטורית כפי שנהגו לשאתה במאה הראשונה לספירה או לאחריה. סגנון דומה בשכבה המקורית של הדרשה שפרות רבה עשוי לרמוז לכך שלפנינו דרשה מתקופת התנאים"⁶².

אסור לטבע הרע של האדם לדכא אותו. ישוע אומר לפטרוס בלוקס כב:31-32: "שמעון שמעון הנה תבע אתכם השטן לזרוחכם כחיתים: ואני התפללתי בעדך אשר לא תיכלה אמונתך ואתה כאשר תשוב חזק את אחיך". שאול כותב: "כי אף נתהלל בצרות יען אשר ידענו כי הצרה מביאה לידי סבלנות והסבלנות לידי עמידה בנסיון והעמידה בנסיון לידי תקווה" (אל הרומים ה:3-4). יעקב מאשר באותו אופן: "אך לשמחה חישבו לכם אחי כאשר תבואו בנסיונות שונים: בדעתכם כי בוחן אמונתכם מביא לידי סבלנות" (יעקב א:2-3).

רוח העולם ופיתויים

קבענו כי הפיתויים מגיעים משלוש חזיתות. השטן, העולם והבשר שלנו מנסים להשחית אותנו. במילה עולם הכוונה היא לתאוות ורוח העולם הזה, שחוצצים בינינו ובין האמת הרוחנית. הפרדה כזו משפיעה על הבנתנו הרוחנית ועל חיינו. חשוב במיוחד שרועי קהילה יבינו את הנקודה הזו. שאול כותב: "שית לבך לנפשך ולהוראה" (טימותיאוס א' ד:16). בפרק א' באיגרתו לטיטוס הוא מדבר על פקדי העדה, המופקדים על בית אלוהים. על פקיד כזה להיות איש "תם ובעל אשה אחת" וכן "צנוע וצדיק וקדוש וכובש את יצרו". "ומחזיק בדבר הנאמן כפי ההוראה למען יהיה בכוחו להזהיר בלקח הבריא ולהוכיח את המריבים אשר סכור יסכר פיהם!" בפועל זוהי חזית מאבק רביעית. וגם היא באחריות רועה הקהילה.

על פי הפרק הרביעי בבשורות מתי ולוקס, ישוע חווה שלושה פיתויים בסיסיים. אם היה מסכים להפוך אבנים ללחם, הוא היה הופך ל'משיח לחם'. אילו היה משליך את עצמו מפינת גג ההיכל, הוא היה עשוי לייסד בעיני הכוהנים קריירה 'כנסייתית' כלשהי. כאשר הראה לו המנסה את "כל ממלכות העולם ואת הדרך", הוא יכול היה לבחור בקריירה פוליטית. אויב הנשמות הציע לו את כבוד העולם. הרוח הובילה את ישוע להתייצב מול הפיתוי והוא ענה: "כי כתוב", "כי כתוב", "כי כתוב". ולבסוף "שב ישוע בגבורת הרוח אל הגליל".

ישוע אמר: "ואלה אני מדבר בעולם למען תמלא להם שמחתי בקרבם -- והעולם שונא אותם יען כי לא מן העולם המה -- לא אעתיר לך אשר תקחם מן העולם רק שתצרכם מן הרע". יוחנן, שתעד את המילים האלו בפרק יז:13-15 של בשורתו, ממשיך את המחשבה הזו באיגרתו הראשונה ב:15-16: "אל תאהבו את החלד (העולם) ואת דברי החלד אם יאהב איש את החלד אין בו אהבת האב: כי כל אשר בחלד תאוות הבשר ותאוות

⁶¹ מיירון ביאליק לרנר, איגרת רות ומדרש רות רבה, חלק א', ע. ע"ח, אוניברסיטת ירושלים 1971. ראה גם ילקוט שמעוני רמז תתצו (איוב ג')

⁶² מיירון ביאליק לרנר, חלק א', ע. קנ"ו.

העינים וגאות ההון איננו מן אבינו כי אם מן החלד". "כל הנולד מאת האלוהים מנצח את העולם" (ה:4). **יעקב** מוסיף באיגרתו ד:4: "החפץ להיות אוהב העולם יהיה אויב לאלוהים". כמו כן אנו זוכרים כי אם לחשיבת העולם יש דריסת רגל בתוכנו, "מהעולם נדבר והעולם ישמע לנו" (הראשונה ליוחנן ד:5). אם אנחנו מתרחקים מחיי הרוח, איננו מבחינים בכך. אבל הקהילה מתחילה לתמוה מה לא בסדר אצל רועה הקהילה.

מסלול התפתחות כזה נהוג לתאר בפנילנד בביטוי: "התחיל ברוח וסיים בעיר הבירה". מתחתי פעם בשבועת רועה הקהילה קווים מתחת למילים "תמיד לעמוד בדבר אלוהים ולשאוף להתקדם בו". מצד שני על פי חוק הכנסייה מדובר בכך ש"לא אפשר בפומבי או אקדם בחשאי דוקטרינות מנוגדות לאמונתנו – כראוי וכיאה לרועה עדה, כך שיהיה ניתן לתת חשבון לפני אלוהים ואדם". כשמקדשים רועה עדה לעבודתו נהוג גם להתפלל: "תן לו, לשייך לך, אומץ להתהלך בענוה". היו שני דברים שאמי קיוותה שלא יצא ממני: גנב, ורועה קהילה שעובד רק על מנת לקבל כסף. עלינו "לשית ליבנו לנפשנו ולהוראה". אני שמח על שזכיתי לעשות את עיקר עבודת חיי בישראל ולהכיר בכך את שורשי אמונתנו טוב יותר.

בתיאולוגיה, **חוג המדענים** הופך עצמו לעיתים **לאיל**. ל"קונצנזוס אומניום", כלומר הסכמה כללית, אין משמעות המשקפת את האמת אלא במידה והוא נשען על כתבי הקודש. הסופר הנורבגי הנרי איבסן אמר ש"המיעוט תמיד צודק". מסופקני אם זהו תמיד המקרה! בעיתון החדשות **הלסינגין סנומת (חדשות הלסינגי)**, בגליון שפורסם בתאריך 17.2.04, הופיעה הכותרת: "חוג המדענים יכול לטעות פה אחד". גם במהלך המאה העשרים עבר זמן רב עד שהאמינו בתנועת שכבות הקליפה הפנימית של כדור הארץ. **גליליי** הובא לפני כס משפט האינקוויזיציה מספר פעמים על שדחה את האמונה שהשמש סובבת סביב כדור הארץ. הוא נאלץ בסוף לכחש בעובדה שכדור הארץ סובב סביב השמש; אולם מספרים שלאחר מכן הוא אמר 'eppur si muove' כלומר "הוא בכל זאת מסתובב". בימינו כבר הוכח שההנחה לפיה תאי מוח אינם מתחדשים הינה שגויה. מנקודת מבטו של הכימאי, שיכרות פירושה מצב שבו המוח סובל מחוסר חמצן. מי היה מסכן את עצמו בצורה כזו? אולם שנתיים של פיכחות מסוגלות לחדש את יכולת המוח לשקם את התאים. גם בתיאולוגיה עשוי חוג המדענים לשגות פה אחד. ישוע נזף בכוהנים הצדוקים בני זמנו: "טועים אתם באשר אינכם יודעים את הכתובים וגם את גבורת האלוהים" (מתי כב:29).

מדריך האמונה מכיר בנסיונות המאמינים כתוצאה מ'העולם, בשרנו וחוסר אמונה'. כתבי הקודש מדברים על רועים שכירים (יוחנן י:13). **ישעיה** מתלונן על כך ש"מאשרי העם הזה מתעים ומאשריו מבלעים". מצד שני "חוכמתך ודעתך היא שובבתך" (ט:15; מז:10). **ירמיה** מדבר על אותו נושא: "הכוהנים לא אמרו איה יהוה - והרועים פשעו בו". "כי נבערו הרועים ואת יהוה לא דרשו". "הוי רועים מאבדים ומפיצים את צאן מרעיתי". "רועיהם התעומו הרים" (ב:8; א:21; כג:1; נ:6). ההסטוריה חוזרת על עצמה בנושא הזה. עלינו להתפלל לעזרה כדי שנוכל לזהות את המלכודות החבויות שמולן אנו, רועי הקהילות, ניצבים.

בתחילת ספרנו עמדנו על העובדה כי הרבנים נוהגים להשתמש ב**ריבויים**, כלומר בהתעמקות. על פי התפיסה הזו ניתן להרחיב כל רעיון אל נושאים שחוברים אליו בתוך תחומו ובחיים המעשיים. במדרשי בית הכנסת ובתלמוד חוזר הביטוי הארמי **הא פקא תליא**, כלומר "זה תלוי בזה". החשיבה המקראית תמיד נקשרת אל אותן 'משפחות מחשבה'.

עלינו לשים לב גם לתפיסות המתעות שבהן מאמינה החברה הנשחתת. הן מציקות למנהיגים רוחניים באותה מידה כמו גם למאמינים שקטים מן הכפר. הגישה הזו לא הופכת אותנו כמובן לטובים יותר. ישוע הרי אמר: "הנה המלובשים בגדי תפארת והמעוננים בחצרות המלכים המה" (לוקס ז:25). אסור לנו להסכים למשיחיות הלולה כזו.

תפילה שביעית

כי אם חלצנו מן הרע

מדריך האמונה מסביר: "לבסוף אנו מתפללים בתפילה זו שהאב השמימי יגאל אותנו **מכל הרע** בכל הנוגע לגוף ולנפש, לקניין ולכבוד ושלבסוף, ברגע המוות, הוא יעניק לנו סוף מאושר וברחמי יקח אותנו מגיא הצער הזה אל נוכחותו בשמיים".

מדריך האמונה מסביר במילים חודרות: "בהסתמך על השפה היוונית, התפילה הזו מנוסחת כך: חלץ אותנו או גונן עלינו מאותו הרע, מהחוטא; לכן יש רושם שהמשיח מדבר על השטן. כאילו הוא חפץ לרכז הכל בנקודה הזו: כל התפילות אמורות להתמקד פחות או יותר נגד אויבנו העיקרי".

בשורת לוקס איננה מתעדת את חלקה הסופי של תפילת אבינו שבשמים. ג'ון לייטפוט מעריך בפרשנותו, המבוססת על התלמוד ועל הספרות היהודית, כי לקח בשורת מתי התרחש מוקדם יותר בדרשת ההר, כאשר פרק יא' בבשורת לוקס מתאר מצב מאוחר יותר, שבו ביקשו התלמידים ללמוד להתפלל "במקום מסוים" באיזור ירושליים. כך נותרה גירסת לוקס בלא התפילה האחרונה ובלא ה"דוקסולוגיה", כלומר ההלל הסופי.⁶³ באותו אופן היא חסרה את ה'אמן' החותם את תפילות הקהילה.

נראה שגרעינה של התפילה השביעית מצוי בכך שאת המילה היוונית "טו פונרו" ניתן לתרגם בתור גוף נקר, "הרע הזה" ביחס לשטן, או בתור גוף נייטרלי ביחס לרוע באופן כללי. הספרות היהודית אוהבת ביטויים מודגשים. עלינו לשחרר את אחיזתנו מכל רע. על אלוהים להושיע אותנו "היום ובכל יום" מהדברים הנכללים ברשימות סידור התפילה. גם שאול אהב את השימוש במילה כל. אחד מתלמידי במכללה המקראית בהלסינקי רצה לבחון את הידע שלי בעניין זה וספר את כל צורות המילה 'כל' באיגרותיו של שאול. הוא מצא כ-360 פעם את המילה 'כל' בצורות שונות. המחשב שלי מצא אותה 396 פעמים.

תפילת השחרית בסידור התפילה משתמשת בביטוי תצילנו. המומחה הנודע ביותר לנושא היהדות פרנץ דליטש שתרגם את הברית החדשה ב-16 גרסאות שונות, החליט בסופו של דבר לתרגם לעברית את הביטוי היווני "רניסי" למילה הצילנו. הביטוי העברי הזה מתאר שיחרור אחיזה ו"התרת כבלים". המילה היוונית "רניסי" מופיעה במצב שבו ישוע ספג לעג על הצלב "יושיעו ה' עתה!" גם האיגרת אל הרומים ז:24 משתמשת בביטוי החזק הזה, כששאול כותב: "אוי לי האדם העני מי יצילני מגוף המוות הזה". הרעיון הזה נקשר גם לשיחרור מסכנה. אין פלא שפרנץ דליטש בחר במילה הצילנו. לפעמים אנחנו כל כך שקועים בבעיות שיש צורך 'לחלץ' אותנו מהן בכוח. שתי התפילות האחרונות ב'אבינו שבשמים' חוברות זו לזו כמו שני חלומותיו של יוסף. גם בסידור עושים כך. המילה רע חוזרת בתפילת השחרית תשע פעמים. אסור לתת ליצר הרע לשלוט בנו; ועלינו להתגונן מפני השטן המשחית אותנו.

ממשיות הרוע

ממשיותו של הרוע היא כל כך מוחשית, עד שבשפה העברית נמצאו לה לפחות 15 ביטויים שונים. גם קשה להבין את האנוכיות והאכזריות שמענות את האנושות ברחבי העולם במידה ואיננו מסכימים להודות בטבע הנשחת שלנו. הרוע איננו רק עניין חיצוני לאדם כמו שנראה לפי תפילת השחרית. ישוע אמר במתי טו:19: "כי

⁶³ John Lightfoot, A commentary on the New Testament, p. 153

מן הלב יוצאות מחשבות רע רציחות ניאופים זנונים גניבות עדויות שקר וגדופים". לא מומלץ לעדן את ההתבטאות הזו. ישוע לבדו מייצג תפיסה כזו לגבי האנושות.

אויב הנשמות מכונה בשם השטן שפירושו 'המאשים'; *מדיח* – מסית; *בליעל* – שאין לו עול; *דיבוק* שדובק בנו; *סמאל* – אלוהי הרעל; *קטגור*; *קליפה*; *שד*; *מזיק*; *מסית*; *אשמדאי*; *צר*; *אויב*; *מחבל* או *בעל זכוב* מכיון שזכובים מפיצים מחלות במיוחד בארצות המזרח. כל המאפיינים האלו חוברים לתאר את אויב הנשמות. גם שמות חיבה אחרים לרוע ניתן לכלול ברשימה הזו.

גם ממשיותם של העולם הבלתי נראה והמלאכים מופיעה במקרא. אליהם נלווה מסר פסיכולוגי מוגדר. המילה מלאך פירושה 'שליח' ו'שגריר'. המלאכים מעבירים מסרים מעולמו של אלוהים. המונח *כרובים* עשוי לתאר את הקרבה לאלוהים. הוא יכול להתקרב אלינו באמצעות הכרובים. *השרפים* מצביעים על הפועל לשרוף, מכיון שאלוהים הוא אש אוכלה. לשרי המלאכים ישנם כינויים משלהם: *רפאל*, שפירושו 'האל מרפא'; *גבריאל*, שפירושו 'האל גבר'; *אוריאל*, שפירושו 'האל הוא אורי'. כשאלוהים מתקרב אלינו, הוא שורף את החטא על כל שאריו, מרפא את עולמנו הפנימי, גובר על הבעיות שלנו ומאיר את חיינו. בעבודתו זו עוסקים גם המלאכים, סוכניו הסודיים.

הכוהנים הצדוקים לא האמינו בתחיית המתים ובמלאכים. הם היו הליברלים של זמנם. אם אנחנו מכירים את האויב, אנחנו מסוגלים להצטייד טוב יותר נגד התקפותיו. יעקב ד:7 מעודד בלא גינונים: "התייצבו נגד השטן ויברח מפניכם". פרק ו' באיגרת אל האפסים אומר: "אהזו בכלי נשק אלוהים למען תוכלו לקום ביום הרע ולמלא צבאכם ולעמוד; עמדו נא חגורי מותנים באמת ומלובשים בשריון הצדק; ורגליכם מנועלות להיותכם מוכנים לבשורת השלום; ועל כל אלה תיפשו את מגן האמונה אשר תוכלו לכבות בו את חצי הרשע הבווערים". כך אנו מנצחים את הרע.

שורשיה ההסטוריים של דוקסולוגיית 'אבינו שבשמים'

הצגנו את מסקנתו של קליין לגבי עובדת התחלקות התפילה לשלושה חלקים. בחלק השבת מהללים את שם אלוהים. לאחר מכן באה התפילה. בסוף יש לצרף דוקסולוגיה, כלומר הודיה, ולהפנות מחדש את המבט אל טובו של אלוהים. לדוקסולוגיה יש כללים והוראות משלה, והם משתקפים בתפילת אבינו שבשמים.

כבר בתנ"ך היהודי מופיעות דוגמאות המזכירות את סופה של תפילת האדון. כשדוד הודה לה' על המשאבים שניתנו לשם בניית בית המקדש, הוא אמר: "ברוך אתה יהוה אלהי ישראל אבינו מעולם ועד עולם: לך יהוה הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההודו כי כל בשמים וכארץ לך יהוה הממלכה -- והעושר והכבוד מלפניך -- ובידך כוח וגבורה" (דברי הימים א' כט:10-12). את הפסוקים האלו נהוג לקשר למתי ו:13, שהן מילות הסיום של תפילת אבינו שבשמים. "הממלכה והגבורה והתפארת" מופיעות גם כאן, כמו גם הביטוי "מעולם ועד עולם". התפילה היפה הזו מתפרשת על פני עשרה פסוקים.

בתלמוד מובאות שיחות בנוגע לאופן שבו יש לחתום תפילת הודיה. בבית המקדש המילה החותמת היתה לעולם כלומר 'כל עוד העולם קיים'. אולם כאשר שאלו הספקנים אם קיים רק עולם אחד, הוחלט כי בסופה של הדוקסולוגיה יאמר מעולם ועד עולם, כלומר לנצח נצחים⁶⁴. קשה לתפוס את עומקו של הביטוי הזה. אולם כשטועמים אותו מבחינים שהוא כולל רמז לעולם הבא ולתקומת המתים. ממשיות הנצח עולה משיחות רבות בתלמוד: ההיטמאות מהחטא משפיעה על העולם הזה ועל העולם הבא; גם טיהור נוגע לעולם הזה ולעולם הבא -- לכן יתפאר שם ה' מעולם ועד עולם.

⁶⁴ תלמוד ירושלמי, ברכות ט:ה

קבענו כבר קודם שעל פי **תלמוד ברכות כ"ט;ב**, על התפילה לכלול את **"הזכרת השם"** ואת **"הזכרת המלכות"**⁶⁵. גם בדוקסולוגיית אבינו שבשמים נזכרת מלכות אלוהים פעם נוספת. כאן ניכרת נקודת מבט רחבת עין, שבה תשומת לב מופנית לא רק אל העולם הזה אלא גם אל העולם הבא.

בתלמוד מובאות שיחות ארוכות בנוגע למצבים שבהם על הקהילה לחזק את המסר במילת אמן. על פי המסורת הקהילה לא אמרה "אמן" בתוך **בית המקדש עצמו**. בפנים אמרו: **"ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד"**. לתפילות **הכהן הגדול** ענו באותו אופן באומרם כי **"לה' התפארת במלכותו מעולם ועד עולם"**. כאשר שם ה' המפורש נהגה אות אחר אות, הקהילה נפלה על פניה וחזרה על המילים. בני הקהילה השתמשו בדוקסולוגיה גם במהלך תפילת הבוקר **בקול שקט** בזמן הנחת התפילין.

קטע התפילין בקופסא, הבא מספר שמות יג:2, הוא **הקדש**: **"קדש לי כל בכור -- לי הוא"**. זהו המסר שחפצים התפילין להדגיש. גם **השמע** נמצא בתפילין: **"שמע ישראל -- ואהבת את ה' אלוהיך בכל לבבך -- ושיננתם לבניך -- וקשרתם לאות על ידך והיו לטוטפת בין עיניך"**. השימוש בתפילין בא להביע שייכות לאלוהים ובו זמנית המתפלל מתחייב לקיים את מצוות ה'. בדיוק על כך מדברת תפילת **הקדש**.

ביום חמסין אחד נכנסתי לקיוסק ברחוב הנביאים בירושלים להנות ממשקה מרענן. משם יצא נער צעיר אחד שידיו היו מלאות במסטיקי כתובת קעקע. הייתי קונה כאלו בתור נער צעיר בהלסינקי. כשהייתי לוחץ את הנייר אל זרועי, הופיעה עליה תמונתו של האגרוף המקצועי **גונאר באַיירלוֹנְד**. תלמידי בית הספר העברי שלנו היו ממלאים את זרועותיהם בכתובות הקעקע האלו. אמרתי לחנווני הדתי שאסור למכור כאלו מוצרים. **"למה?"** הוא שאל. **"מכיון שבתורת משה נאמר: 'כתובת קעקע לא תתנו בכס', עניתי לו. החנווני התקרב. 'יש משהו שמותר לכתוב!' הוספתי. 'מה?' 'בספר ישעיה כתוב: 'זה יאמר ליהוה אני וזה יקרא בשם יעקב וזה יכתוב ידו ליהוה' (מד:5).**

האיש חש שאני חבר לאמונה. לראשי חבשתי כובע רחב שוליים "כמו לכל החסידים" ושולי כובענו כמעט נגעו אלו באלו. האיש שם בי את מבטחו: **"שמע, המסיונרים עושים כתובת קעקע של הצלב על עורם של המתנצרים!"** "זה לא נכון", עניתי, **"אני מכיר כמעט את כל המסיונרים בארץ ואני בעצמי מסיונר"**. האיש נבהל וחזר אל מאחורי הדלפק. לאחר מכן סיפרתי על הפרשה לתלמידנו וזה עזר. במהרה גם על גב ידה של בתי היה כתוב **ליהוה אני**. כתובת קעקע פירושה התמסרות והשתייכות. שאלו כתוב: **"לאדון הננו!"** (אל הרומים יד:8). זה צריך להספיק לנו.

בבית המקדש חזרה ונאמרה המילה **אמן** רק לעיתים נדירות. השימוש בה היה תכוף יותר בבתי הכנסת ובבתים פרטיים, כאשר אב המשפחה היה מתפלל. בתפילה פרטית ה'אמן' לא היה נאמר **"למעשה אף פעם"**. **ג'ון לייטפוט** כותב על הדוקסולוגיה: **"כאן אנחנו רואים כמה שכיחה היתה הדוקסולוגיה ולכמה אישית היא נחשבה"**. היא שימשה כתשובה לליטורגיות בית המקדש ובתור תחינה שקטה כחלק מתפילה אישית בבית. מכיון ש'אבינו שבשמים' היא תפילה קהילתית, באופן טבעי הדוקסולוגיה שלה תזכיר את מלכותו, גבורתו ואת תפארתו של אלוהים.

את האבחנות האלו לא ניתן ליישם בליטורגיות הכנסייתיות או בחייו של מאמין באופן אישי. הן רק מעידות באיזה אור אמיתי וחיובי משקפים לקחיו של ישוע את מנהגי זמנו. מאידך בולט בהם השוני הרדיקלי של ישוע מחכמי תקופתו. לפעמים לחישה שקטה מבעד לשפתיים משקפת טוב יותר שבח עָנוּ לה' מאשר 'אמן' רועם.

⁶⁵ תלמוד ברכות, כ"ט; ב

משמעות ושימושי המילה 'אמן'

במדריך האמונה מלמדים ש"אין לנו שום צידוק לתרץ בו את העובדה שאיננו מתפללים". גם לא כדאי להתפלל "בלי כיוון". "המתפללים שאינם מעזים לאשר את אמונתם מכל ליבם ב'אמן', אינם מאמינים בכל ליבם שאלוהים שומע". ה'אמן' פורש במסר: "אמן אמן, כך הוא הדבר; אמן אמן, יהי כן".

לזה חובר גם האופן שבו ישוע השתמש באמן. הוא פתח את דבריו לרוב בביטוי: אמן אמן אני אומר לכם! מותחי ביקורת מסויימים טענו שישוע לא יכול היה לפתוח את דבריו במילה 'אמן'. אולם המקור היווני מציג כך את הדברים: "אמן אמן לְגוֹ הוֹמִינ' במשך זמן רב הנוסח הזה נחשב לבלתי אמין מבחינה הסטורית, עד שהארכאולוגים מצאו בישראל מילים שנחקקו על שטר מכר: "אמן אמן אני לא אשם". ישוע אם כן בחר בנוסח שבועה כזה על מנת לחזק את דבריו. אף מורה אחר לא עשה כך. כאן משתקפת סמכותו של ישוע.

הרבנים מלמדים בשיבות שהמילה אמן היא קיצור למילים 'אדוני מלך נאמן'. המילה אמן מכילה את אותיות השורש של המילים נאמנות ואמונה. בסוף תפילותינו אנחנו מזכירים את הבטחותיו של אלוהים ואת נאמנותו.

יישום תפילת 'אבינו שבשמים'

הרב הצעיר גוטליב קליין כתב בספרו הראשון "Morgonpredikan" בשנת 1890 את המילים החודרות: "הוי אבות ואמהות, למדו את ילדיכם להתפלל". אדם שלא קיבל בבית דוגמא כיצד להתפלל באופן חופשי מתקשה ללמוד להתפלל מאוחר יותר. בעבודת הבישור נוצרים לעיתים מצבים שבהם אורח שדובר שפה שונה מתבקש לפתוח מפגש מסוים בתפילה או לתת מסר כלשהו למאזינים. אדם שאיננו מורגל במצב כזה עשוי להינעל לחלוטין. בבית הספר העברי שלנו בירושלים לימדתי איך תפילת אבינו שבשמים נותנת דוגמא והדרכה שניתן ליישם בפועל.

לאדם המערבי יש תפיסה לא מודעת שלפיה תפילה היא הצגה. לכן נוהגים להאריך בתפילה באופן מלאכותי והיא עשויה להישמע לא כנה. בשנת 1974 זכיתי לראות איך קהילות אֶמְבּוֹמָה (נמיביה של היום) מתפללות. כארבעים איש כרעו על הרצפה בחדר קטן. בתוך כעשרים דקות כל אחד מאיתנו הספיק להביע את אנחות ליבו. אף אחד לא התבייש להצטרף לתפילה. השליח המקומי תרגם את התפילות עבורי. היה להם נושא שיחה אמיתי עם אלוהים, ותפילותיהם היו בעלות תוכן. הם הביעו גם אהבה לישראל.

אם מקפידים על תבנית 'אבינו שבשמים', היא עשויה להוות תמיכה לתפילות הקהילה. הבעיה היא תמיד איך לפתוח תפילה, מה לכלול בה ואיך לחתום אותה – במידה ויש מגמה לחתום! **שיטת המש האצבעות** עשויה לעזור. ניתן לקחת מתוכה מה שהכי מתאים לכל אחד ולכל מצב.

1. כשם שתפילת האדון החלה בהזכרת השם, גם עלינו לשקול כיצד עלינו לפנות אל אבינו השמימי. האם הכינוי יקר ראשון לכולם? והאם מותר להשתמש בגוף 'רבים' מיד בהתחלה? 'אבינו היקר שבשמים'. אנחנו יודעים שאתה רב חסד ורחמים וארך אפיים; שמע אותנו כאשר שוטחים אנו את תפילתנו לפניך בלבבות כואבים!" תפילת השחרית מתארת לב שבור ואת עובדת היותנו אך חימר. כמובן שכבר בפתיחה הזו מותר להתפלל להודות שהוא ריק, קהה חושים וחסר אונים. כפי שראינו קודם, תפילת השחרית אכן מזכירה כי איננו יכולים לבטוח בצידקתנו שלנו – "הלא כל הגיבורים כאין לפניך, ואנשי השם כלא היו, וחכמים כבלי מדע, ונבונים כבלי השכל, כי רוב מעשיהם תוהו".
2. מרכיב היסוד השני היה הזכרת המלכות, רמז למלכות האלוהים. תמיד יש להגיע להבנה, כיצד נקשר המפגש לעבודת מלכות האלוהים. סיבת התאספותנו יחד! בו זמנית ניתן לסדר את המילים כך ששמים לב למפגש המדובר ולקהילה הנוכחת. "מושיענו היקר, אנחנו רק עדר קטן, ובכל זאת הבטחת בידינו אחריות לבצע משימה גדולה. אנא הענק למנחי המפגש חוכמה לראות את פני הדברים באור נכון ותן לנו ענווה לממש את החלטותינו המשותפות".

3. המרכיב השלישי יכול להיות **הזכרת ההבטחות**. אלו מופיעות למכביר בתנ"ך היהודי ובדבריו של ישוע. על כן יש ללמוד בעל פה את הקטעים שנפתחו בפנינו. המלח **אלברט לונדה** נבחר בתחילה למפגיע מכיון שהסקנדינבי הזה, שהיה עתיד להיות מעורר רוחני, הירבה להשתמש במילות כתבי הקודש. על כן גם הפרופסורים מהלסינקי חלקו לו כבוד על אף היותו באפטיסטי. ההרגל דבק גם ברועי קהילות בשנות ה-20. "אלוהים נושא כל בדבר גבורתו". לכן ניתן להשתמש בו וללמוד אותו בעל פה.
4. אם מוטל עלינו לסגור מפגש בתפילה, יש להתרכז ב**מה שהוסכם במשותף** ולחזור עליו. בפרק ט' בספר מעשי השליחים מסופר שכאשר "רבתה המחלוקת" בשאלת חובת הגוים לציית לתורת היהודים, השליח יעקב הציע "לכתוב" לכל הקהילות איגרת משותפת המצהירה על ההחלטות המשותפות. יהודה וסילא נשלחו אל הקהילות השונות, למען "גם המה יגידו זאת בפיהם" בהן (27). בפסוקים 29-23 מופיע תוכנה המלא של האיגרת. חכמי תקופתו של ישוע הכירו בצורך להחליט בסופו של דבר "מה פירוש הדבר עבורנו?" וכן "מה למדנו?"
5. גם בתפילה קצרה ניתן לכלול את ה"דוקסולוגיה" המסורתית. יש לקשר אותה לקטע כלשהו מכתבי הקודש. כך אנחנו ממלאים את ההוראה מהאיגרת אל הפיליפים ד:6 "עם תודה תודיעו בכל דבר את משאלותיכם לאלוהינו". ישוע אמר מילים תמוהות בבשורת מרקוס יא:24: "על כן אני אומר לכם כל אשר תשאלו בהתפללכם האמינו כי תקחו ויהי לכם". לפעמים זה פועל מיד. אמונה היא "חוסן הביטחון" (עברים יא:1). אולם יתכן שאנחנו לא תמיד בוטחים באפשרויותיו של אלוהים? לפעמים עלינו ללמוד גם את ליקחו של צפניה הנביא ג:17: "יהוה יחריש באהבתו!" גם אז עלינו להיות מרוצים.

ניתן להוסיף לעצות התפילה גם את **הזמירות הרוחניות של הקהילה בתור צורת ביטוי למחשבות**. תנועות התעוררות שונות עושות בהן שימוש יפה. תפילות אלו עשויות להכיל אך ורק בתי תהילים. תפילת השחרית מתארת את האדם בתור חימר שברירי. לא אוכל לשכוח את הרושם שעשה עלי שיר נודע באנגלית: "Have Thine own way"

עשה כרצונך, אדון, עשה כרצונך / אתה היוצר ואני החימר /
 עצב אותי וגלם אותי לפי רצונך / בעודי ממתין, במסירות ובדממה.
 השתמשתי במילים האלו בתפילה שהתפללתי בארה"ב – ולפעמים גם שרתי אותן. באותו אופן מילות השיר המוכר "אני כד שבור" עשויות לתמוך תפילת הפגעה.
 גם רועה העדה **גילו טואומֶנְאוקְסָה** כתב: "אני אבוא, אדון, בתור חוטא גמור". הוא גם הלחין אותו. השיר משקף תחושות דומות:
 "אני רק חימר ואבק / ונווד חלוש /
 בנסיונות ובמאבק / נשבר בקלות" –
 "אתה אושרו של העלוב / מקלטו של החוטא /
 ואותך גם בעצב, כן / אהלל ואודה".

המפגיע עשוי להזדקק לעצות כאלו. בתפילה קבוצתית מספיק לרכז את כל מה שיש לומר בשלושה או ארבעה משפטים. תפילת האדון מכסה את כל מה שחשוב לחיי הרוח. היא מייצגת אמונה משיחית עבור יום אחד. איננו מבקשים ערביות לצרכי ה'מחר' או 'יום המחרת'. בתרגום הארמי ראינו שמדובר במנת "צורך יומנו". היא "קצרה כל כך עד שילד יכול לזכור אותה בעל פה, ופשוטה כל כך עד שגם משוגע מסוגל להבין אותה".

מילות הסיום בתפילת 'אבינו שבשמים'

מנגינה קלסית מתחילה לרוב ב"פרלוד", כלומר מנגינת פתיחה. בסוף המנגינה מגיעה לקטע הסיום, ה"פוסטלוד". היא חוזרת על הנושא העיקרי של המנגינה. באנגלית מתארים אותה על בסיס המונח הלטיני **קודה** (coda) כלומר "זנב". במיוחד בסונטות מופיע כזה חלק סיום.

קבענו שמבנה תפילת אבינו שבשמים כפוף לדרישות קפדניות ביותר בהוראות חז"ל. הדגש **אנחנו** מופיע בה. הוא מעיד על **אחריות קבוצתית**. במקום זאת, **ברכת אהרן** (במדבר ו:24-26) היא **בלשון יחיד**. התרגום האנגלי, הגרמני, הצרפתי, השבדי וגם הפיני החדש פירשו אותה בלשון יחיד. פירושו שה' מברך אותנו **כייחידים**. אבל אנחנו מתפללים אליו **כקהל**. חשוב שהמאמינים ישימו לב לכך. ועל כל בני הקהילה, מהקטן ועד הגדול, לדעת בעל פה את תפילת התלמידים שלימד האדון.

גוטליב קליין הביע את מורת רוחו כאשר התיאולוגים הנוצרים פוררו בכתביהם את סמכותם של התנ"ך היהודי ושל הברית החדשה במאה העשרים. לכן הוא נאבק בתיאולוגים הליברליים. תפילת אבינו שבשמים היוותה עבורו את הראיה החזקה ביותר לעובדת היות ישוע דמות הסטורית ולאמינותה של הברית החדשה.

VERBA VOLANT, SCRIPTA MANET

השפעתו של קליין היתה יוצאת דופן במיוחד בזמנה, ולכן נקדיש לו גם פרק משלו. מחקרנו מתמקד בעיקר בספרות התפילה היהודית מעורר התחום הזה היה פרופסור **גוטליב קליין** שעליו אמר אומן הדיאלוג הישראלי **מרטין בובר**, שהוא "היה בקיא בספרות תקופתו של ישוע יותר מכל אדם אחר בזמנו". לכן נציג **באופן כרונולוגי** את כל יצירותיו. רק מעטים שמעו על קליין. נושאי מחקריו מעידים כמה מעמיקה היתה בקיאותו באמונה המשיחית ובו זמנית כמה מודרנית היתה שיטת המחקר שלו. "המילה הנאמרת נעלמת, אולם הכתובה נשמרת", מזכיר לנו הפתגם הלטיני. לכן פירוט פרי עטו של קליין הוא מעין **נקרולוג**, יומן זכרונות, על מנת שנוכל לאתגר חוקרים צעירים להתעמק בתחומי מחקר חדשים. בהערות השוליים נציג גם את המקורות האחרים.

יצירותיו הספרותיות של רבי גוטליב קליין

ספרו הראשון של גוטליב קליין יצא לאור בשנת **1890** בשטוקהולם וכותרתו היתה *Morgonpredikan på försöningsdagen* "דרשת הבוקר ליום כיפור" שכתב הרב הצעיר קליין איננה משקפת בשום אופן את לקחי סידור התפילה היהודי. היא מהווה בעיקר דרשת תשובה דתית כללית. קליין מתייחס לדבריו של הרב המפורסם **הלל הזקן**: "אם אין אני לי מי לי; וכשאני לעצמי, מה אני; ואם לא עכשיו אימתי?" עלינו לדעת ולהתוודות (känna och bekänna) על חטאינו לפני אלוהים. היהדות היא דת האהבה. צום יחידים איננו מספיק. ישעיה נח' מלמד מהו צום אמיתי שהוא "פֶּתַח תְּרַצּוּבוֹת קִשְׁעַ -- הַלּוֹא פְּרוֹס לְרַעַב לַחֲמֵךְ וְעֵנִיִּים מְרוּדִים תְּבִיא בֵּית כִּי תִרְאֶה עָרוֹם וְכִסְתּוּ" (6-7). אסור לנו לחיות רק למען עצמנו. עלינו לעשות תשובה אמיתית בחיינו ולנקש את שורש הרע. בו זמנית יש לזכור את יום מותנו. "הוי אבות ואמהות, למדו את ילדיכם להתפלל. למדו אותם לבקש את אלוהים בימי שמחה – למען לא יצר להם בעת שיופשו מחוכמתם האנושית ומקניינם הארצי – כך נוכל בכוא הרגע האחרון לעמוד בביטחה מול כס הדרו של האלוהים".

מן המצופה שהרב הצעיר ילמד משהו על עשרת ימי תשובה או על הסליחות שבהן נהוג לבקר שכנים ולבקש סליחה או על טקסי הכפרה שבהם גברים, נשים וילדים מזים את דמו של תרנגול או של אפרוח על ראשם וחוזרים על המילים "'זה חליפתי (זה תמורתני) זה כפרתי. זה התרנגול ילך למיתה ואני איכנס ואלך לחיים טובים ארוכים ולשלום". נראה שהטקסים האלו והמשליך, אותה השלכת חטאים סמלית, הם כמעט זרים לבית הכנסת הסקנדינבי. במקום זאת הרב הצעיר דורש עכשיו דרשת תשובה יפה ולבבית. מן המצופה היה שנזכיר למשל את **תלמוד יומא ה;א** שאומר "והלא אין כפרה אלא בדם!" **מאוחר יותר** מופיע השימוש בדברי התלמוד בכל הדרו בספריו של קליין.

ספרו השני נקרא "עזרה לתולדות האמונה של ישראל, שש הרצאות", שטוקהולם **1898**, בן שישה חלקים המונה 129 עמודים. החלק השלישי מדבר על האיסיים לאור כתביהם של יוספוס ופילון. החלק החמישי מדבר על עקבות החשיבה האיסיית בטקסים המשיחיים העתיקים ביותר ובספרות הקבלה היהודית. בעמוד 63 מתחיל פרק מעניין בשם "ישוע כמשה השני". בעמוד 128 קליין כותב בין היתר ש"דת אובייקטיבית מעוניינת להשביע את רצונם של כל בני האדם בכל הזמנים" ושהתנ"ך היהודי והברית החדשה כאחד "משקפות את אותה הערגה לאלוהים שבה היו מלאים הנביאים, כותבי התהלים, ישוע והשליחים". ישוע "הזכיר ברגע הקדוש ביותר, בו הוא הופרד מעל תלמידיו, שהם תלמידיו, שהם תלמידיו אם תהיה ביניהם אהבה".

"האם המחקר הביקורתי המודרני מגער את אמונתנו הדתית?" *Vår tids Lifsfrågor No. X* "Rubbar den modärna bibelkritiken vår religiösa tro", אופסלה 1899. עמודים 1-18 וטענת נגד בעמודים 18-30. על פי קליין, שיח הדתות של זמנו מזעזע (rubbar) את האמונה, מכיון שבמהלכו כבר אין נוהגים להיתמך בכתבי הקודש. המחקר המודרני והביקורת המיוצגת על ידי **וילהאוסן** "פוגעים בכנסייה המשיחית ובבית הכנסת כאחד". מכל עבר נשמעת הזעקה: "שחררו אותנו מלימודי התנ"ך היהודי בבתי הספר!" התפיסה מכתובה כי באמצעות צעד זה ניתן יהיה להציל את הברית החדשה. אולם "במידה והשורש רקוב, זה יקרה גם לגזע. בזה קשור גם המאמץ להפוך את ישוע לגרמני מוחלט ובכך להימנע ככל שניתן מהקשר שלו ליהדות". ביקורת הכתב מובילה לביקורת לגבי המקור, ולאחר מכן הביקורת הספרותית משנה את משמעות המסמכים. בכל אופן, לא ניתן לזעזע את המסר העיקרי במקרא. בלתי אפשרי להבטיח לאנושות את קיומו של אלוהים על בסיס ראיות פילוסופיות – כאן חוכמת האקדמיה מעלה אותנו על שרטון. "עלינו להודות בתור הקהילה המשיחית ובתור בית הכנסת בקווים המאפיינים האנושיים של כתבי הקודש, אבל בו זמנית עלינו להודות באופיים האלוהי באופן ששורד גם את הביקורת המדעית הקשה ביותר". כלל תוצרתו הספרותית של קליין מתמקד בפרשנות האמונה המשיחית.

Shem Hamephorash – Det förborgade Gudsnamnet; Ett bidrag till kännedom om *esseismen och urktistendomen*, "שמו הנסתר של האלוהים", שטוקהולם 1902, 60 עמודים. במחקר הזה קליין ממשיך את הערכתו לגבי השורשים האיסיים לאור התלמוד, המדרש והברית החדשה. הוא גם מציג את השפעתם האפשרית של צאצאיו של יתרו, "הקנינים" ו"הרחבים", על היהדות; הם חיו באוהלים והתרחקו מהנאות העולם ומיין (ראה דברי הימים א' ב: 55 וירמיה לה). תנועות ה"ריפוי" המצריות, ה'אביונים', כלומר עניי המדבר והאיסיים, כמו גם הנזירים הקטולים, ירשו את סגנון החיים שלהם.

קליין מציג בספרו ניתוח מעמיק ומודרני לגבי קבוצות דתיות בזמנו של ישוע. אולם הבעיה המרכזית היא הצהרת ה'אני' של ישוע והעקרונות המופיעים במשפטו. גם בכנסייה הפרוטסטנטית נכתב בזמנו מחקר בשם *Vom Schem Hamephorasch* "על שם המפורש" המספר כיצד אמונה בכישוף חדרה אל המקורות הרבניים.

Fader vår; Ett bidrag till kännedom om urkristendomen, "אמצעי עזר להכרת את הקהילה המשיחית הקדומה", שטוקהולם 1905, 48 עמודים. קליין מביע בהקדמת ספרו את דאגתו לגבי אנשי מדע וחובבים המבקשים לרופף את משמעות היהדות ללידת האמונה המשיחית. "זו גם היתה הסיבה לבלבול המוסרי השולט בקרב החוגים התרבותיים". בלייפציג פורסם בשנת 1904 סיפרו של א. מולר "**Jesus ein Arier**". הספר ביקש להוכיח שהגלילים היו למעשה גאלים ולפיכך אריים וישוע בעצמו ארי. מולר גם טען שישוע בילה את שנותיו החשובות ביותר בהודו, שם הוא "חקר את כתבי הוודות ברוח ארית". השבדים נמשכו אל הטענות חסרות השחר של מולר. מסיבות אלו, רבים נפרדו מהקהילה המשיחית והתפלגו לקהילות חופשיות. הרעיונות האלו הגיעו לפינלנד בערך כעשרים שנה מאוחר יותר. קליין אומר ש"אם אנחנו חפצים לחקור באופן מדעי את מוצאה ההסטורי של האמונה המשיחית, את מאפייניה ואת התפתחותה, עלינו להתעמק ראשית הכל בשורשיה היהודיים". גם ספרנו זה, הנוגע לתפילת אבינו שבשמים, עוזר לנו בכך.

"תפילות ישראל והגיגה" *Israelitiska böner och betraktelser*, שטוקהולם 1905, 197 עמודים. חיי התפילה של בית הכנסת "מבוססים לחלוטין על הוראות סידור התפילה. הוא מגדיר כיצד יש לבצע את תפילות הבוקר, במהלך היום ובערב ומה יש להגיד בימות השבוע ובמהלך חגים ומועדים. לאור עובדות אלו, ספר התפילה של קליין הוא אוצר יוצא דופן. הוא מוקדש "לקהילה". כמו ששיחה בין בני אדם איננה אפשרית ללא מילים, גם קשר בין האדם ובין אלוהים איננו אפשרי ללא תפילה".

קליין כתב למעלה מ-100 תפילות רגישות ויפות, כאשר כל אחת מהן מתפרשת על גבי למעלה מעמוד אחד, המתאימות למצבים שונים. ניתן למצוא ביניהן תחינות לרגעי הבוקר והערב, המיועדות לאחים, הורים והורים אומנים, כמו גם תפילות לאבות, לאמהות, לעיתות מחלה או לחגיגות משפחתיות שונות. כמו כן מופיעות גם

תפילות לזוגות נאהבים, לזוגות מאורסים, לזוגות נשואים טריים, לילודות ולמחנכים; תפילות הנאמרות על ערש דווי, תחינות אלמנות, תפילות הנאמרות על קיברם של בן או בת וכל האנחות השייכות לכל החגים מביעות "עומק יעוצי וחוכמה נדירים". בקרב ספרות מדריכי התפילה הנוצריים לא מצאתי שום דבר שמשווה לספר זה. רק המתפלל יודע איך להתפלל. ככל שידוע לי, בית הכנסת לא פירסם שום מדריך תפילה פרט ל"סידור התפילה". במבנה תפילותיו של קליין ובמסר המקראי הנקשר אליו, כמו גם השוירה האמנותית הלשונית, ניתן למצוא מאפיינים שרק מאמין צדיק החי במציאות התפילה יכול ליצור. בסוף מופיעים 30 עמודים הכוללים לקט מפתגמי ומחשבות 'האבות' שלוקט מספרות חז"ל, אותו קליין מכנה "betragtelse", כלומר 'הגיגים'.

מדריך האמונה הראשון ותנאיו ההסטוריים-דתיים. *Den Första kristna katekesen, Dess religionshistoriska förutsättningar*, שטוקהולם 1908, 16 + 350 עמודים. הניתוח היסודי הזה לגבי הדידאכזה, כלומר "לקחי שניים עשר התלמידים", הכולל גם מקורות ומסמכי מקור, מצביע על כך שקליין הקדים את זמנו. על פי הבנתו, לפני ילקוט הדידאכזה שנכתב בערך כ-100-90 שנים לאחר הספירה היה קיים כבר *אור-דידאכזה*, כלומר גירסה התחלתית של הדידאכזה, שהיתה בשימוש היהודים בעבודת הבשורה שלהם. לאחר מכן הספר הזה הפך להיות מדריך האמונה לתלמידי הטבלה נוצריים. המקור היה מוכר רק באמצעות ציטוטי אבות הכנסייה, עד שהכתב המלא נמצא בשנת 1873 ופורסם עשר שנים מאוחר יותר. הוא מוכיח שהוראות ההטבלה, דוקטרינת השילוש וכללי סעודת האדון של הקהילה הקדומה היו בשימוש כבר בשנת 90. עכשיו הרב היהודי קליין חוקר ותומך בנקודות המבט הדוקטרינליות של הקהילה הראשונה ושל שאול על בסיס בקיאות מדהימה במקורות. הייתי טוען שבלתי אפשרי לערוך מחקר עמוק על האמונה המשיחית ברמה מדעית בלי להכיר את יצירתו זו של קליין. היא מייצגת רוחניות עמוקה ובקיאות במקורות המשיחיים והיהודיים.

"האם ישוע הוא אישיות הסטורית?" *Är Jesus en historisk personlighet?* שטוקהולם 1910, 48 עמודים. הפרופסור לפילוסופיה מקארלסרוגה א. דרוס בדיוק סיים לכתוב את עבודתו בת שני הכרכים "Die Christusmythe", כלומר "מיתוס המשיח". טענות דומות הוצגו על ידי אחרים המשתייכים לאסקולה המיתולוגית, פרונו פאואר, קארל הוף, רופרטסון וסמית'. דרוס טען שזוהי 'טעות מושלמת' לחשוב שישוע היה דמות הסטורית.

העיתונות השבדית פנתה אל רבי קליין כדי לקבל את חוות דעתו על טענותיו של דרוס. בהקדמה הראשונה בסיפרו כותב קליין ש"הבעיה של הרגע איננה בעיה כלל. הזנחת מחקר התנ"ך היהודי והמקורות הרבניים, לפחות באופן חלקי, הם שהובילו לתוהו ובוהו של הזמן הזה". "אם יעשו כזאת בעץ הלח מה יעשה ביבש!" (לוקס כג: 31). גם מנהיג היהדות המתקדמת, רבי לאו פק, כתב ספר תואם בשם *Zur frage der Christus-Mythe* כלומר "על שאלת מיתוס המשיח", שם הוא אומר: "במידה והקרקע שממנה צמחה האמונה המשיחית היתה מוכרת יותר, טענות מעין אלו מעולם לא היו נטענות". קליין קובע בסוף ספרו שהוא חקר בהריצות את הברית החדשה למעלה משלושים שנה ויכול על בסיס תקופה זו "לתמצת את מחשבותיו באופן הבא: "שיעוריו של ישוע הם הברורים, המדויקים ובעלי החותמת האישית ביותר שיש בידינו מהעת העתיקה". "אף אחד לעולם לא יוכל לזעזע את העובדה הזו: ישוע הוא דמות הסטורית". ספריהם של קליין ובק ממש חנקו את טענות המיתולוגיה של דרוס.

"מאמרים על פולוס" *Studien über Paulus*, שטוקהולם 1918, 99 עמודים. גוטליב קליין מת בשנת 1914. הוא התבקש לכתוב עבודת דוקטורט גם על מנת לקבל תואר דוקטור לתיאולוגיה מטעם חוג המדע של הכנסייה. ארבע שנים לאחר מותו של קליין אספו מ. פריד, ק. וו. צ'טקסיין ונתן סוֹדֶרְבְּלוֹם "מתוקף ידידותם" את אותו מחקר על שאול. ההגאה בגרמנית נעשתה על ידי ד"ר פאולוואסר. בארבע מילים נאמר שבחקר המקורות בהחלט הופיע "מידע מעניין" אולם רובו הכיל ציטוטים שלא ניתן "kontrollera", כלומר לשלוט בהם ולבדוק אותם בגלל היעדר המקורות הרבניים. לא ניתן למצוא אותם כמעט בכלל בספריות התיאולוגיות, אבל כמובן שהם נמצאים בספריות בתי הכנסת.

במידה וקוראים את מחקרו בן 366 העמודים של קליין בנושא הדידאכה, ניתן לחוש מיד שה"fortydliganden", כלומר ה"הבהרות" האלו, שנעשו בידי תיאולוגים, אינן תואמות את התמונה לגבי שאול שמוצגת בצורה הטובה ביותר בסיפרו של קליין *Den första kristna katekesen*. אלו היו מעין "מים מזוהמים", "פאולואסר", כלומר קליין ש"איננו מיוצג כהלכה". כאן התאמתה השערתו של קליין לגבי הנביא והגאון של זמנו, **א. הארנקה**, לפיו על החוקר "להיות בקיא בספרות הז'ל". אחרת בלתי אפשרי להצדיק את צורת החשיבה הרבנית. בסיפרו, **דידאכה**, קליין בונה את הבסיס על המקורות הרבנים הנורמטיביים.

קליין כותב על תפיסת התורה של שאול בספרו: "בימינו האדם מתמסר אך ורק ל'הלכה' וישראל מוקפת ברשת הלכתית, שדרכה אפילו קרן שמש קטנה לא חודרת". שאול הסיק את מסקנותיו לגבי אמונתו ולגבי משמעותה לגויים. הוא מוטט את החומה החוצצת בין ישראל והגויים (אל האפסים ב:14-15). הגויים יראי ה' אינם בעלי עדיפות משנית עוד בתור 'חצי-מתייהדים' ובתור תוספת ליהדות. בישוע כולם שווים. באופן הזה נולדה אומה חדשה, אומת המשיחיים – אלוהים רוצה שגם הגויים יושעו. אסור שהקשר לישראל יוותר בשום אופן. לא. יש לחזק אותו אפילו יותר".

קליין מצטט בתחילת ובסוף ספר ה"דידאכה" את מילות **התנאי דבא אליהו**: "אני קורא את ה' לעדי, על מנת שכל גוי וישראלי, גבר או אשה, עבד או שפחה כאחד יוכלו לקחת חלק ברוח הקודש, רק יקיימו חיי מוסר". כבר בספרו הראשון משנת 1890 קליין כתב שעל המאמין להתנהג "*i sin handel och vandel*" "בחייו ובמעשיו" כפי שהוא משוכנע. "*Guds ära och hans lära*" כבודו וליקחו של אלוהים תולים בנו את האחריות לכך. אסור להפריד בין מה שמלמדים ובין סגנון החיים.

בתוכנית טלוויזיה אחת שאלו את חוות דעתו של ד"ר צעיר לתיאולוגיה: "האם כתבי הקודש מייצגים אמת או בדין?" אותו נציג הכנסייה המלומד ענה, ש"המחקר המדעי בכללותו מצביע על כך שהתנ"ך הוא אגדה ולא יותר. אולם לעובדה זו אין כל משמעות, מכיון שהמסורת הדתית היא זו שעוברת מדור לדור". **גוטליב קליין** נתן כבר לפני מאה שנה טענת נגד משכנעת לחוסר כנות אינטלקטואלי דומה. מסיבה זו הוא נאלץ להיות כל חייו על קו האש של התיאולוגיה הליברלית. השושלת התיאולוגית של ימינו וה"דינסטיה" העיתונאית מקיימות צנזורה שותפית. דמויות השער הרוחניות של זמננו הם בדרך כלל אנשים רחוקים ביותר מהחשיבה המשיחית ששואבת מוטיבציה מכתבי הקודש. אפילו לבישופים הטובים שלנו אין זמן להכיר באופן עצמאי את מלכודות הסתר של פרשנות הכתובים. מסיבות אלו הגרון הכנסייתי והתיאולוגי התרחב כל כך עד שהוא בולע בלי ללעוס כל טענה נגד כתבי הקודש במידה והיא נשמעת חכמה.

באוגוסט 1982 נערך ב**פופסי**, ליד ז'נבה, קונגרס שבו השתתפו **האיחוד העולמי הלוותרני** ונציגי בתי הכנסת היהודים בנושא "משמעות היהדות לחייה ומשימתה של הכנסיה". בתכתוב האירוע הוערך כי מורשת האמונה המשותפת "תעשיר" את הכנסייה ותעזור "להקנות הבנה עמוקה יותר לגבי שורשינו המקראיים". קליין הדגיש את העקרון הזה בכל ספריו.

בני בליעל צעירים מדברים על פונדמנטליסטים דתיים מסורתיים. אם חושבים על הנוקשות שקיימת בקרב העולם כולו או בקרב הפונדמנטליזם המוסלמי, לא ניתן למצוא כת כל כך מעוותת בפנילנד גם אם מחפשים במקל הקטן ביותר. כמובן שנציג הכנסייה חייב להיות קשור ליסודות ולבסיס אמונתו – אחרת הוא עלול להיקרא כטפיל שמחניק את גוף המאמינים. ברור שאסור לומר דברים כאלו בקול רם. התיאולוגיה הליברלית, המרימה את דגלה בשם חופש המחשבה, שקועה יותר באורתודוקסיות שלה מאשר המאמינים בכתבי הקודש. לעתים בני האדם מתחברים זה לזה וגונבים את "מפתחות הידע" בלי להתיר הטלת ספק בטענות קבוצתם. מסיבה זו ישוע נזף בחכמי התורה של זמנו בלוקס יא:52.

מרטין בובר העריץ את קליין בתור האדם הבקיא ביותר בזמנו בספרות בית המקדש השני. ספריו העיקריים של קליין פורסמו תמיד בשנת פירסומם המקורי או בתוך חמש שנים גם בגרמנית. כבר לפני שיח המיתוס

הגרמני בשנת 1904 קליין כתב מחקר בשם *Zur Erläuterung der Evangelien aus Talmud und Midrash* "בירור הבשורות לאור התלמוד והמדרש". הספר הגרמני, הודן בנושא תפילת אבינו שבשמים, פורסם ב-1906. בשנת 1906 פורסם בגרמנית גם המחקר הנוגע לחוקי הטהרה המופיעים במתי כג: 25 *Rein und unrein* "טהור וטמא". בשנת 1908 פורסם מחקר בשם *Die Gebete in der Didakhe* כלומר "תפילות הדידאכה". הוא היווה עבודת בסיס למדריך האמונה המשיחי הראשון שפורסם שנה לאחר מכן בגרמנית ובשבדית.

בשנת 1938, פרופסור גוסטה לינדסקוג כתב בלייפציג של גרמניה הנאצית בעבודת הדוקטורט שלו שנקראה "מחקר לגבי ישוע ביהדות העת החדשה", שאת "התפיסה העצמית של התיאולוגיה המשיחית" ניתן להבין "באופן הטוב והברור ביותר" רק בהקשר יהודי. הוא קיבל את הדברים האלו מגוטליב קליין ומלאו קק. ספריו של קליין אינם הכרזה ישירה מהר סיני. אולם הם מקדימים את זמנם ב-50 שנה. באותו זמן לא הכירו עדיין את כתבי קומראן ואת משמעותם של האיסיים. חשוב שחוקרים וגם משיחים רגילים יכירו את ספריו. אין דרך קלה אל שערי האמת. "Verba volant, scripta manet!"

כריכה אחורית

פתגם לטיני עתיק אומר: Si Christum nescis, nihil est caetera discis – אם אינך מכיר את המשיח, הרי שכל לימודיך הם לחינם. מסר האמונה המשיחית מתמקד בזהותו של המשיח ובמה שעשה למעננו. כבר במשך כמה מאות שנים החוקרים ניסו לחפש אחר שורשיה היהודיים של האמונה במשיח. אלו משתקפים בתלמוד, במדרשים, בתרגומים הארמיים ובפרשנות חז"ל מימי הביניים. מסיבה מסויימת, חקר ספרי התפילה היהודית הוזנח לחלוטין. מכל מקום, הם משקפים כמיהה עמוקה למשיח. ותפילות היהודים החסידים המופיעות בהם מתארות את חיי החסידות שלהם במובנם האמיתי ביותר.

היו גם אלו שחפצו למוטט את אמינותם ההסטורית של התנ"ך היהודי והברית החדשה. בשנת 1904 פורסם בגרמניה הספר *Jesus ein Arier* שטען כי הגלילים הם גאליים ולפיכך אריים. מסיבות אלו ישוע בעצמו נטען להיות ארי. זמן קצר לאחר מכן פורסם ספר נוסף בשם *מיתוס המשיח*, ובו נטען כי זוהי "טעות מושלמת לחשוב שישוע הוא דמות הסטורית". באותו זמן **העיתונות השבדית** הפנתה את הבעיה מזעזעת הכנסיה הזו אל רבי גוטליב קליין. גם רבי לאו קק ענה לטענות המיתולוגיה האלו.

רבי קליין ראה בתבנית ובפרטי תפילת אבינו שבשמים ראייה משכנעת לגבי עובדת היותו של ישוע דמות הסטורית. את הראיות האלו ואת מסר המשיח בסידור מנתח ד"ר ריסטו סנטלה במחקרו. ספר זה הוא באופן מסויים המשך לספריו הקודמים בעברית על המשיח בתנ"ך ובברית החדשה לאור ספרי חז"ל. הם ראו אור כבר בתשע שפות, כגון באנגלית, רוסית, הונגרית, ספרדית, סינית וערבית. ספרנו על שורשי התפילה איננו מחקר מדעי. מטרתו העיקרית היא לסייע לנו למצוא תמיכה רוחנית בחיי התפילה שלנו.

(תמונה) ריסטו סנטלה נולד בשנת 1929 וכתב למעלה מ-25 ספרים הדנים בכתבי הקודש או ביעוץ רוחני. כבר בשנת 1947 הוא נמנה על חברי ישראל. ב-1954 הוא פעל בתור רועה קהילת המלחים הסקנדינבית בחיפה ומאוחר יותר בתור מורה בבית הספר העברי "שלהבת יה" בירושלים. בין השנים 1968-75 הוא שרת בתור דיקן המכללה המקראית בהלסינקי ואז חזר לישראל. שם הוא כתב בעברית את ספריו על המשיח בתנ"ך ובברית החדשה לאור כתבי חז"ל. בשנת 2004 קיבל סנטלה תואר ד"ר כבוד לתיאולוגיה בז'נבה.